



45

NET WERK

552-553

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Om te beginnen het goede nieuws: veel actuele informatie deze keer, in het bijzonder in de vorm van aankondigingen. Het slechte nieuws: door de veelvoud aan actuele informatie en aankondigingen moest bibliografische informatie de wijk nemen naar een volgend nummer. Naast gewone signalementen, komen er dan nog in nummer 46 twee thematische bibliografische lijsten: de in nummer 44 beloofde bibliografie over gender (seks) en milieu en een kort bibliografisch overzicht van literatuur over de relatie dier-mens-landschap. In dit nummer vindt u de definitieve inhoud van de Net Werk studiedag van 31 maart a.s. met een presentatie van de lezingen. Na een vrij lange periode zonder Net Werk bijeenkomst pakken we nu de draad weer op. Vanuit milieuhistorisch perspectief sluiten we met onze dag over dier-mens-landschap aan bij de actuele discussie over de zin en onzin van de 'nieuwe natuur'.

De universitaire wereld van de milieugeschiedenis is nu twee leerstoelen rijker; bij Peter Boomgaard op een uitdrukkelijke wijze, bij Hylke Tromp via de leeropdracht 'internationale vraagstukken, in het bijzonder internationale milieuconflicten'. Laat ons hopen dat de aandacht voor milieugeschiedenis niet onder de roep naar de veiligheid van dijken ondergedompeld raakt. Het zou de ultieme ironie zijn als de gevolgen van milieuverwaarlozing tot onderdrukking van milieueisen zouden leiden. We willen graag doorgaan met het brengen van informatie en het leggen van contacten. Dat Net Werk wel de nodige achtergrond brengt blijkt regelmatig uit spontane reacties. In dit nummer geeft Martin Bosch aan hoe die informatie heeft bijgedragen aan een educatief TV programma over milieugeschiedenis. Verontrustend is wel de vraag of de initiatieven om milieugeschiedenis in het onderwijs te brengen de grond ingeboord gaan worden.

Myriam Daru

Bijdrage 1995

Als u dat nog niet gedaan hebt, kunt u nu bijdragen aan de voortzetting van Net Werk in 1995. Uw minimum-donatie aan de stichting is FL. 20.-, maar om meer activiteiten te ontplooiën is ook meer geld nodig. Als u het waardeert regelmatig te worden voorzien van informatie en opinie over geschiedenis van hygiëne en milieu, stuur dan uw bijdrage/donatie naar gironummer 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam o.v.v. (steun)abonnement 1995.

Net Werk studiedag
31 maart 1995

De relatie dier-mens-landschap in de milieugeschiedenis

Utrecht Academiegebouw, Domplein
29, zaal 19

Historisch onderzoek over dieren is een relatief onbekend terrein, stelt de redactie van het tijdschrift *Groniek* in het voorwoord van haar themanummer 'Het dier, een menselijke geschiedenis' (nr 126, september 1994). De nadruk ligt in dat onderzoek tot nu toe op de omgang van mensen met dieren. De driehoeksrelatie dier-mens-landschap in de geschiedenis heeft minder aandacht gekregen, waarschijnlijk vanwege de mate aan pluri-disciplinaire kennis waarop de onderzoekers individueel of als team moeten beschikken.

Geheel in de traditie van Net Werk bijeenkomsten, betreden we nu dit terrein omdat milieugeschiedenis bij uitstek complexe interacties behandelt.

De inleiders komen uit verschillende disciplines (historische geografie, geschiedenis, biologie en genetica) en hebben vanuit hun belangstelling voor natuur en milieu de traditionele grenzen van hun oorspronkelijke vakgebieden overschreden.

Programma

- 10.30 Inleiding op dagthema
10.45 prof. Jelier Vervloet, Hoe de mensen vanaf de steentijd hun omgeving hebben veranderd en welke gevolgen dat had en zal hebben voor de natuur Discussie
11.35 Pauze
11.50 dr. Thijs Caspers, Van Kempen naar Benelux-Middengebied: van kemmaan naar scholekster Discussie
12.40 Lunch
14.00 drs. Henny van der Windt, Tussen dierenliefde en rationeel beheer: een oud en actueel dilemma voor natuurbeschermers Discussie
14.50 dr. Thijs Visser, Dierenliefde en natuurbescherming: een moreel dilemma
15.20 Algemene discussie
15.50 Afsluiting

Jelier Vervloet

Hoe de mensen vanaf de steentijd hun omgeving hebben veranderd en welke gevolgen dat had en zal hebben voor de natuur

Al heel vroeg zijn de mensen begonnen met in hun omgeving in te grijpen teneinde in hun levensonderhoud te voorzien. Flora en fauna werden reeds in een vroeg stadium 'afgeroomd' door jagers en verzamelaars. Nog ingrijpender gevolgen had de introductie van de landbouw. Dit leidde tot specifieke landgebruiksvormen die zich uitbreidden ten

45 NET WERK

$\frac{3}{4}$

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

koste van natuurlijke ecosystemen, Planten- en dierenwereld werden steeds ingrijpender beïnvloed. Naarmate de bevolking toenam werd keer op keer een wankel evenwicht verbroken en dreigde de milieurampen het voortbestaan te ondermijnen. Alleen met behulp van een steeds meer verfijnde technologie en organisatiegraad konden deze problemen worden overwonnen. Daarbij verwijderde men zich steeds meer van de 'oorspronkelijke' natuurlijke grondslag. De oerwoudvruchtbaarheid van vele gronden is al heel lang verloren gegaan. De natuurlijke differentiatie is door duizenden jaren 'modderen' en 'graven' onherstelbaar veranderd. De 'oude' natuur komt nooit meer terug. Wil men 'nieuwe natuur' ontwikkelen, dan is het goed om te beseffen dat onze huidige omgeving nog slechts beperkte potenties heeft. Wij leven, in een 'oude wereld'. Tegen deze achtergrond is het wellicht beter niet te streven naar herreconstrueren van een 'oernatuur' maar zich te laten inspireren door verdwenen maar nog wel realiseerbare oude agrarische bodemgebruiksvormen waarbij de millennia oude interactie tussen mensen en natuur op de voorgrond wordt geplaatst. Ik wil het een en ander toelichten aan de hand van eeuwenoude bosbeheersystemen waarvan veel informatie kan worden achterhaald door palynologisch, etymologisch en historisch onderzoek.

Thijs Caspers
Van Kempen

naar Benelux-Middengebied:

van kemmaan naar scholekster

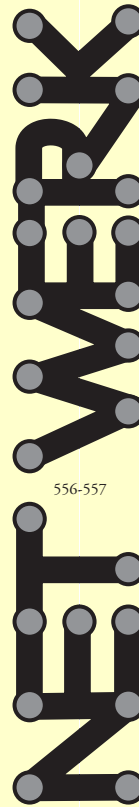
Het ineensstorten van het potstalsysteem op de hoge zandgronden is overbekend, Door de uitvinding (en toepassing) van kunstmest kwam mest van schapen - in kuddeverband op heidevelden bijeen - minder centraal te staan. De heidevelden waren niet langer noodzakelijk als weidegronden. De hoge, droge heiden werden over het algemeen ontgonnen als 'denenakkers', de lage vochtige heiden en broekgronden tot weiden. Zo ontstonden eind negentiende en begin twintigste eeuw de jonge heide- en broekontginningen. Deze landschappelijke metamorfose ten gevolgen van menselijk optreden had grote gevolgen voor de daarin vertoevende wilde dieren. Kemmaan, grauwe kiekendief, sprinkhaanrietzanger en zwarte stern, aan natte heiden en broeken gebonden soorten, verdwenen (nagenoeg). Toch bleven de overgebleven stukken hei en broek in combinatie met de nieuw ontstane stukken cultuurland biologisch rijke landschappen. De jonge heide-ontginningen kenden een hoge dichtheid aan weidevolgels als Kieviet, grutto, tureluur, wulp. Het korhoen kwam dankzij de aanliggende cultuurgronden tot hoge broedtallen op de gespaard gebleven heideblokken.

$\frac{4}{5}$

De Limburgse mijnen verlangden stouthout. De droge heiden werden hiertoe bebost met voornamelijk den- nen. Biologisch gezien stelde dit bos aanvankelijk weinig voor. Met het ouder worden van het bos (en het op- komen van de tweede boomlaag, be- staande uit inlandse loofhoutsoorten) werd de fauna rijker. Er kwamen soor- ten tot broeden die voorheen schaars waren in Brabant: 'echte' bosvogels als zwarte specht, buizerd en havik. De uitbreiding van het aantal bosvogels (soorten en individuen) neemt nog altijd toe (maar voor hoe lang?) Tot ongeveer 1950 leidden grote landschappelijke veranderingen niet tot achteruitgang van het milieu. De Algemene Milieukwaliteit (AMK) bleef op peil. Fauna (en flora) waren aan grote veranderingen onderhevig, maar over het geheel genomen trad geen verarming op. Na 1950 heeft de intensivering van de landbouw (uitgevoerd in het kader van ruilverkaveling en landinrichting) gezorgd voor een sterke achteruitgang van het milieu en dus ook van het natuurlijke leven. Verdroging, ver- mesting en versnippering misten hun effect niet: de agrarische produktie groeide kolossaal ten koste van een voorheen alom vertegenwoordigde natuur. Moraal van het verhaal: land- schappelijke veranderingen hoeven niet nadelig uit te pakken voor de wil- de fauna, mits de AMK maar ontzien wordt. Een tweetal voorbeelden zullen dit illustreren: de lotgevallen van de kemphaan en de bosvogels.

Henny van der Windt
Tussen dierenliefde en rationeel
beheer: een oud en actueel dilem-
ma voor natuurbeschermers
Vanaf het ontstaan van de georga- niseerde natuurbeschermingsbe- weging wordt haar streven door dierenbeschermers en door jagers ondersteund. Dat wil echter niet zeggen dat de verhouding tussen natuurbeschermers en deze groepen altijd problematisch is geweest. De dierenbeschermers werden aan het einde van de vorige eeuw na- tuurbeschermers toen de liefde voor het (landbouw)huisdier zich in de negentiende eeuw uitbreidde tot de liefde voor wilde dieren, in het bij- zonder voor sommige mooie en on- schadelijke vogels. De vogelbescher- mingsbeweging is het directe gevolg van deze ontwikkeling. Al snel voelden vele natuurbeschermers echter meer voor een rationele, op het belang van de soort gerichte benadering dan voor de emotionele, op het lot van het individuele dier, gerichte aanpak. Dierenbeschermers raakten hierdoor langzaamaan op een zijspoor binnen de beweging. Voor veel natuurbeschermers was rond de eeuwwisseling jacht een acceptabele, en vaak door hen zelf beoefende bezigheid. Zolang de jacht het voortbestaan van de soort niet in gevaar bracht, was het een normale vorm van natuurbeheer. Pas na 1970 werd jacht ter discus- sie gesteld. Toen kwamen emoti-

45



5
6

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

onele argumenten weer meer op de voorgrond. In deze lezing komt aan de orde hoe natuurbeschermers elementen van dierenliefde en jacht wisten te integreren en hoe in de loop van de tijd de verhouding hiertussen verschoof. Thijs Visser, Dierenliefde en na- tuurbescherming: een moreel di- lemma
Reflecterend op de voorafgaande bijdragen zal Thijs Visser vanuit het perspectief van de bio-eticus ingaan op de dilemma's van de drie- hoeksrelatie dier-mens-landschap. In de laatste jaren is steeds meer de nadruk, komen te liggen op de tegenstelling tussen de zorg voor het individuele dier en de zorg voor het voortbestaan van de soort binnen een ecologisch verantwoord kader. Zijn de verschillende posities met elkaar te verenigen? En hoe moet de geschiedschrijving met deze ethi- sche dilemma's rekening houden?

TV-Serie MILIEU heeft GESCHIEDENIS

'Umwelt hat Geschichte' was en- kele jaren geleden een project voor Duitse scholieren. Voor Neder- landse leerlingen is er nu MILIEU heeft GESCHIEDENIS, een serie van vier televisieprogramma's die wordt uitgezonden door de Neder- landse Onderwijs Televisie (NOT), De programma's zijn gemaakt in

het kader van het nationale project Natuur- en Milieu-educatie in het voortgezet onderwijs (NME-VO). Geschiedenisdocenten moeten in de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs met leerlingen een onder- zoekje doen in de omgeving. Derge- lijk historisch omgevingsonderzoek heeft in Groot-Brittannië een lange traditie maar in Nederland niet. Geïnspireerd door het Britse en het Duitse voorbeeld hebben de samenstellers van MILIEU heeft GESCHIEDENIS omgevingson- derzoek toegepast op historische en politieke aspecten van het milieu- vraagsruk. Er zijn vier onderwerpen uitgewerkt, te weten: historische bodemvervuiling, geschiedenis van het stedelijk groen, de naoorlogse welvaart en het milieu en afval- scheiding. Het laatste onderwerp gaat over politieke besluitvorming (staatsinrichting). Er is gekozen voor een speelse, ge- dramatiseerde vorm, 'edutainment' zoals dat heet. Drie jongeren op een milieucentrum doen onderzoek voor de infotheek. Gewapend met videocamera, cassette-recorder, pen en papier speuren ze in oude kranten, foto's en kaarten uit het archief. Ze interviewen de archiva- ris, politici, ambtenaren, leden van milieugroepen en bewoners van een gifwijk. Maar ook hun oude buur- vrouw Jansen die nog de tijd heeft meegemaakt dat er minder welvaart was en ook minder vervuiling,

6
7

minder verkeer en minder verbruik van energie en water. De programma's zijn gebaseerd op werkelijke situaties en historische bronnen uit Tilburg en Nijmegen. Bij het ontwikkelen van de ideeën is vanzelfsprekend dankbaar gebruik gemaakt van publikaties die via Net Werk onder de aandacht zijn gebracht. Bij de programma's verschijnt een handleiding en een leerlingenboekje waarmee leerlingen zelf onderzoekjes in hun eigen omgeving kunnen uitvoeren. Het project werd uitgevoerd door SME MilieuAdviseurs (v/h SME/Stichting Milieu Educatie) en de Hogeschool van Utrecht in samenwerking met de NOT. (Martin Bosch, SME MilieuAdviseurs.)

Uitzenddata: woensdagochtend 10.30-10.55 op Ned 2.
15 maart: 'Gif in de Grond'.
22 maart: 'Afval'
29 maart: 'Groen in de Stad'
5 april: 'Welvaart en de Boldooskar'
Herhaling van alle programma's achter elkaar: donderdag 13 april 9.30 (100 minuten).

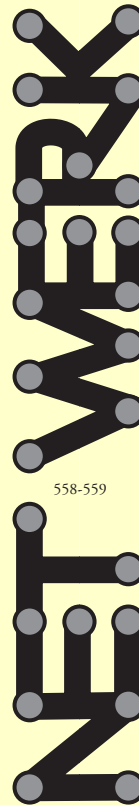
Milieugeschiedenis in het onderwijs voorlopig afgerond

Milieu heeft geschiedenis, maar heeft milieugeschiedenis ook toekomst in het onderwijs? Met het televisie-project komt een voorlopig einde aan door de rijksoverheid

gefinancierde activiteiten op het gebied van Natuur- en Milieu-educatie, dus ook voor geschiedenis en staatsinrichting. Momenteel staat een ingrijpende reorganisatie van de tweede fase van het voortgezet onderwijs op stapel. Of en hoe milieugeschiedenis daar een plek in zal krijgen, is momenteel niet te voorspellen. Hoop geeft het feit dat in overheidsnota's gesproken wordt van 'intergratie van kennis in multi-disciplinaire aandachtsgebieden'. De resultaten van milieugeschiedenis in het onderwijs worden momenteel via studiedagen onder de aandacht gebracht van docenten en Milieu Educatieve Centra. Hier nog een overzicht van publikaties waarover reeds eerder in NetWerk is bericht:

- Water en Vuil. Fris gezelschap. VGN. Lesmateriaal over watervervuiling toen en nu.
 - Kleio special over Milieugeschiedenis. VGN. Met bibliografie van Myriam Daru.
 - Energie, een kwestie van tijd... SLO. Lesmateriaal over industrialisatie en milieu.
 - Mensen, Machines en Milieu. Wolters Groep Groningen. Hoofdstuk in de nieuwste druk van de methode 'Vragen aan de Geschiedenis'.
- Voor belangstellenden: al deze publikaties zijn nog leverbaar. Informatie: Martin Bosch, SME MilieuAdviseurs tel: 030-802444.

45



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Leerstoel Economische en Ecologische Geschiedenis van Zuidoost Azië

Dr. Peter Boomgaard is benoemd op de Leerstoel Economische en Ecologische Geschiedenis van Zuidoost Azië, in het bijzonder van Indonesië aan de Universiteit van Amsterdam. Hij blijft directeur van het KITLV en van het EDEN project.

Congres over turfwinning voor 1530

Op 27 april 1995 organiseert de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis een studiedag' over 'Turfwinning in het kustgebied van de Nederlanden voor 1530.' Dagvoorzitter is Dr. H.M. Brokken. Ontvangst vanaf 9.30 in kasteel Bouvigne, Bouvignelaan 5 te Breda. Lezingen:
dr. G.P. van de Ven, Veen, landbouw en turfwinning;
drs. P.W. van der Broeke, Vroege zoutwinning langs de Noordzee: de archeologische aanwijzingen vanaf de IJzertijd
prof. dr. C. Dekker, De moertering op de Zeeuwse eilanden
mw. dr. R. Augustyn, Bewoning en bodemgebruik in de Noord-Vlaamse veenregio tijdens de Late Middeleeuwen
dr. A.L.P. Buitelaar, Turfwinning in het Nedersticht
mw. drs. P.J.E.M. van Dam, Turf-

winning en veenplasvorming lang het Haarlemmermeer in de 15e eeuw

drs. B.J. Ibelings, Turfwinning en waterstaat in het Groene Hart van Holland voor 1530

Discussiepanel:

prof. W.P. Blockmans,
prof. G.J. Borger,
prof. dr. C. Dekker,
prof. dr. P.A. Hendriks,
prof. mr. H. van der Linden,
drs. J. F. van Regteren Altena.

Informatie en inschrijvingsformulier: P. van Dam, 071-272711; G.P. van de Ven, Van Slichtenhorststraat 112 6524 JW Nijmegen 080-232744

De mens en het bos: een Italiaans congres

Van 8 tot 13 mei 1995 vindt te Prato (Italië) de 27e studieweek plaats van het Internationale Instituut voor Economische Geschiedenis "Francesco Datini". Deze keer is het thema "Mens en bos". De eerste dag zal de bosbouwkundigen de gelegenheid geven hun benadering toe te lichten en een kader te scheppen. Tijdens de tweede komt er een poging tot een vaststelling van een bostypologie, uitgaande van de grote natuurlijke Europese regio's. De derde dag is er voor de rechtsverhoudingen en de verschillende vormen van bosbeheer. De

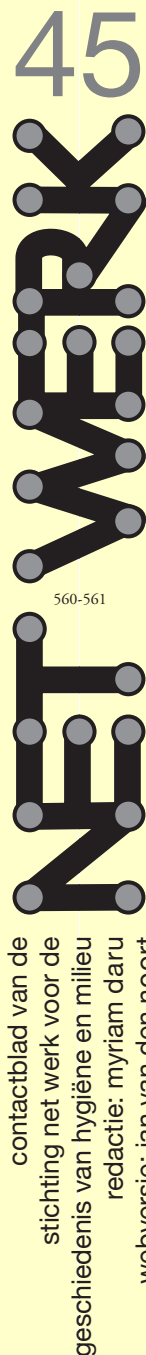
twee volgende dagen draaien dan om de economische functies van het bos, in het bijzonder gericht op de behoeften van de urbane maatschappij. De laatste dag geeft dan de ruimte aan de sociale en culturele aspecten van het bos. Er is geen aparte dag voor bosecologie. Daarmee geven de organisatoren aan dat dit aspect door alle dagen heen als een rode draad dient te lopen. Aangekondigd zijn al veel internationaal bekende specialisten van bosgeschiedenis. Aansluitend kunnen de deelnemers een bezoek brengen aan het natuurpark van de bossen van Casentino. Het gaat hier om een uitgestrekt bosareaal, met oude tot zeer oude sporen van menselijke activiteit en van nederzettingen. De eerste schriftelijke bronnen dateren van het jaar 1012. Het gebied heeft een bewogen geschiedenis gehad, met tal van conflicten om de bosrechten. Voor inlichtingen over inschrijving etc.:

Mario Bellandi
Via L. Muzzi 51
50047 Prato Italië.
00-39-574-604187
fax 00-39-574-604297

In nummer 46 komt er een samenvatting van een thematisch inleidend stuk over dit congres, waarvoor hier geen plaats meer ingeruimd kon worden.

Nieuw: wetenschappelijk tijdschrift Environment and History

Een nieuw wetenschappelijk tijdschrift (ISSN 0967-3407), met Richard H. Grove van de Cambridge Global Environment History Unit als hoofdredacteur, presenteert zich als volgt: A rapidly growing interest in the state of the global environment has developed in the last two decades, together with a feeling that we have entered a period of environmental crisis. An understanding of the history of human interactions with all parts of the cultivated and non-cultivated surface of the earth, and with living organisms, is increasingly seen to be essential to more conventional and cultural projects of history, history of science, anthropology, geography and sociology, while 'environmental' history can also be of considerable assistance in efforts to comprehend the traumatic environmental difficulties facing us today. As an interdisciplinary journal, Environment and History aims to bring scholars in the humanities and biological sciences closer together, with the deliberate intention of constructing long and well founded perspectives on present day environmental problems. An international editorial team is being appointed, and Environment and History will enjoy



9
10 informal links with the European Association for Environmental History, whose Newsletter it superseded. The journal will be fully refereed and indexed by leading abstracting services. Authors are invited to submit four copies of papers for Environmental History to the Editor, c/o The White Horse Press, 10 High Street, Knapwell, Cambridge CH3 8 NR, UK. Submissions should be in English and typed with double spacing. The author's name and address should be on a separate sheet. A style sheet is available on request.

Abonnementenadministratie:
The White Horse Press, 1 Strond, Isle of Harris, PA83 3UD Groot Britannië fax 00-44-859 520204
Abonnementsprijzen variëren tussen £ 24 (studenten, leden van de European Association for Environmental History) en £ 60.
Redactie (R.H. Grove) Global Environment History Unit University of Cambridge, Department of History and Philosophy Cambridge CB2 3RH UK

Global change

Geografen maken zich steeds sterker op het gebied van veranderingen op wereldschaal en op zeer lange termijn. De vraag is in hoeverre Nederland in deze ontwikkeling gaat

meespelen. In haar nieuwsbrief van december 1994 maakte de Stichting voor de Economische, Sociaalculturele en Ruimtelijk Wetenschappen zich bezorgd over de aansluiting van Nederlandse geografen bij het internationale milieu-onderzoek, waaronder ook de historische klimaatonderzoeken op wereldschaal vallen. In 1995 vindt het internationale geografencongres van de International Geographical Union in Moskou plaats rondom het thema Global Changes and Geography. Sessies met sterk op de tijd gerichte onderwerpen zijn: Paleogeographical and historical dimensions of Global Changes (met een bijeenkomst over Historical Monitoring of Environmental Changes and the IGBP Project on Past Global Change en Climatic and hydrological changes in the past and present (bijeenkomst over Regional Hydrological Responses to Climatic Change, the IGBP project on Biospheric Aspects of the Hydrological Cycle). Het congres vindt plaats in de tweede helft van augustus 1995 en wordt georganiseerd door de Russische Academie van Wetenschappen en de Staatsuniversiteit van Moskou. Voor meer inlichtingen over het programma: IGU congres Nederland Ria van der Linden Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht Tel. 030-532044

Milieugeschiedenis in Montreal

Op het internationaal historisch congres te Montreal is een van de ochtendssessies op 30 augustus gewijd aan milieugeschiedenis: L'histoire de l'environnement: un retour à la macro-histoire (Économie et écologie: ennemies ou alliées?)/Environmenta/ history: A Return to Macro History (Economy and Ecology: Enemies or Allies) Verantwoordelijk voor de workshop zijn Jean-Pierre Poussou en Elizabeth Crouzet-Pavan.

Inleiders

Paul Bairoch (Zwitserland) Environnement et consommation d'énergie

Franz Brüggemeier (Duitsland) Industrialization and Pollution in 19th Century Germany

L.V. Danilova (Rusland) Traditional Agrarian Economy in Russia

Robert Delort (Zwitserland) Environnement et histoire de la perception de l'environnement en Europe

Richard C. Hoffmann (Canada) Economic Development and Aquatic Ecosystems in Medieval Europe

David Landes (VS) (nog geen titel bekend)

René Leboutte (Italië) Formation des bassins industriels et détérioration écologique en Europe, XIXe-début XXe siècle

Kata de Queiros Mattoso (Frankrijk) Environnement et développement: villes et campagnes dans le Nord-est brésilien XVIe - XXe siècle

Joseph P. Mtisi (Zimbabwe) State and Forest Peasants: State Policy towards Peasant Access to Resources in Demarcated Forest Areas in Western Zimbabwe, c. 1930 to c. 1975.

Maria Teresa Pérez Picazo (Spanje) Les nouveaux secteurs irrigués dans l'espace méditerranéen. Économie, écologie, problèmes sociaux.

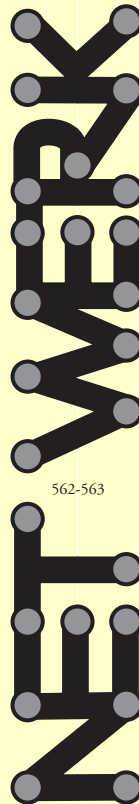
Thomas Riis (Duitsland) L'eau et l'homme, amis ou ennemis? Masuro Sugai, Jun Ui (Japan) Développement économique et environnement au Japon.

Michael Turner (Groot-Brittannië) Agriculture and Comparative Pathways to Industrialization.

Het programma roept wel wat vragen op. Enkele van de hier genoemde titels wekken in eerste instantie enige verbazing. Hier en daar lijkt economische geschiedenis gewoon een groen kleurtje gekregen te hebben. Voor wie van 27 augustus tot en met 3 september 1995 kennis wil maken met Montreal en de actuele stand van historische wetenschappen: tot 30 april zijn de inschrijfkosten \$ 200, daarna \$ 225.

Voor meer informatie: Bureau de consultation et d'organisation de congrès PO Box 6128 Station Centre-Ville Montréal (Québec) Canada H3C 3J7 tel 514-343-6492 fax 343-6544 E-mail bcrgevin@ere.umontreal.ca

45



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Keuningcongres 1994

De volgende informatie bereikte de redactie te laat voor opname in het vorige nummer. Het Keuningcongres is een jaarlijks terugkerend wetenschappelijk podium gericht op de landschappelijke en historische identiteit van regio's in het noorden van Nederland. Het congres zoekt naar een verrijking van de plan- en beleidsvorming door te wijzen op de regionale identiteit van een gebied en de mogelijkheden om de potenties te benutten. Op basis van een regionaal thema worden naast regionaal geörienteerde onderzoekers, bestuurders en politici, bekende wetenschappers uitgenodigd om een visie te geven op nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen die van invloed zijn op identiteit van landschap en regio. Het Keuningcongres van 25 november 1994, had als thema: het revitaliseren van oude landschappen, Reitdiep en Lauwersmeer, met de volgende voordrachten

Drs. J.J. Delvigne: Zee, land en landschap in het Reitdiepgebied

Dr. E. Knol: Sporen van twee- en een half millennia bewoning in het Reitdiepdal

Drs. Y. Botke: Opgeklearde denkbeelden. Vooruitstrevende boeren in 1800

Dr. H.A. Groenendijk: Twintig jaar beschermen in het Reitdiepdal: waar staat nu de archeologie

Dr. ir. J.A. Hendriks: De terpengebieden en het Rijksbeleid, een aanzet tot meting van cultuurhistorische waarden

Ir. P.W. Havik: De beeldkwaliteit van het Reitdiepdal

J. van Dijk Provinciaal natuur- en landschapsbeleid Reitdiepgebied

mw. ir. A.M. Nama: Het toekomstig landschap van het Reitdiepdal
mw. drs. G.H.M. Tromp: Door een bos van instanties

Dagvoorzitter was prof dr. A.G.J. Dietvorst. LUW. Ter gelegenheid van het congres verscheen: Abrahamse, Jan en Eddie Jonkheit (foto's Ton Broekhuis en Herman Conens)

Redactie: Jan Delvigne en Hans Elerie. Het Reitdiepdal, betekenis van een rijk cultuurlandschap. Prijs: f 34,95. Inlichtingen over congres en publicatie(s): REGIO-PROjekt, Postbus 9160, 9703 LD Groningen

Groningen: colleges Milieugeschiedenis

Bij het kernvakcollege industrie en milieu van prof. dr. P. Kooij aan de Rijksuniversiteit Groningen komen begin 1995 de volgende onderwerpen aan de orde:

11 januari 1995

Peter van der Pluijm en Henny Oude Maatman: De ontwikkeling van het milieubewustzijn in de stad Oldenzaal ten tijde van de 12
snel opkomende textielindustrie 13
in de periode 1860-1917

Ria Hoving: De milieubeweging en Shell: vijanden voor het leven?

18 januari 1995

Marc Goslinga: Van Frederik van Eeden tot Roel van Duijn. Anarchisme en groene politiek in Nederland 1890-1990

Martha Steinstra: De milieuverontreiniging in het gebied tussen de Werkstraat en Zoutstraat

26 januari 1995

Ger Blijham en Pim Kooij:
Een wandeling door vervuild Groningen

1 februari 1995

Evert Jan Kraijenbrink: Alternatieve landbouw in Groningen
Roeland van der Schaaf: Rotterdam en Den Haag: een vergelijking uit milieuperspectief

16 februari 1995

Wies Kooistra: Samuel Senior Coronel: zijn visie op gezondheid en milieu

22 februari 1995

Nico Groenenberg: De basis metaalindustrie in Oostelijk Gelderland en het milieu

Klaas Reinden: Industrie en milieu in de Groninger Veenkoloniën

1 maart 1995

Katja Happe: Het ontstaan en het doorzetten van de milieugedachte in het Ruhrgebied

Marieke Vos: Milieubesef in Groningen. De ontwikkeling van de aardappelmeelindustrie en de acties daarop

8 maart 1995

Gerlof Schutten: Schönberg, de geschiedenis van een afvaldeponie

Franz Lenselink: Het begin van de industrialisatie in Delfzijl in milieuhistorisch perspectief

Elles van der Laan: De klant is Koning. Reklame en milieu

Margriet Hunse: Limits to growth etc. vanuit het perspectief van de Derde Wereld

Studium Generale Groningen

Lezingenprogramma Groene Geschiedenis en symposium Dag van de Nieuwe Natuur

De lezingen vinden telkens plaats Op maandagavond, begintijd 20.00 uur, tot 22.15. Kaarten en inlichtingen: Bureau Studium Generale Groningen, maandag t/m donderdag, 13.00 t/m 16.00 uur.

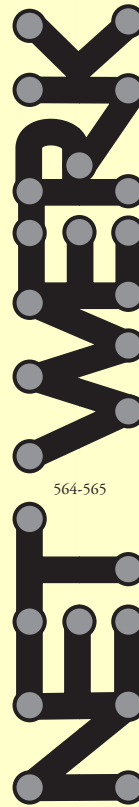
20 maart 1995

Van moeder aarde tot ruimteschip
Prof. dr. H.J. Achterhuis, Universiteit Twente, Enschede

27 maart 1995

Hoe groen zijn de vingers van het Taoïsme. Cultuur en natuur in China
Drs. C. Peplinkhuizen, Academie voor Beeldende Kunsten Rotterdam

45



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3 april 1995

De groene geschiedenis van Europa tot 1000 AD
Prof. dr. S. Bottema, Universiteit Groningen & Universiteit Leiden

13/14 Natuur als drogreden
Drs. F.W.M. Vera, Landbouwniversiteit Wageningen

10 april 1995

De geschiedenis van landschap en landgebruik
Prof. dr. L. Hacquebord, Rijksuniversiteit Groningen
Landbouw en milieu: een historisch spanningsveld
Dr. ir. J. Bieleman, Landbouwniversiteit Wageningen

De Dag van de Nieuwe Natuur

Een symposiumdag over gewenste en ongewenste natuurontwikkeling.
28 april 1995

De Dag van de Nieuwe Natuur vormt de afsluiting van een lezingenprogramma over 'groene geschiedenis', de geschiedenis van natuur, milieu en landschap, dat Studium Generale Groningen organiseert. Nieuwe natuur, natuurontwikkeling, wordt dan ook gezien als een fenomeen dat in het verlengde ligt van de groeiende aandacht voor de geschiedenis van natuur en landschap, en goed aansluit bij een groeiend verlangen naar ijstijdlandschappen, oerbossen en woeste natuur. Voorvechters van de ontwik-

keling van nieuwe natuur beroepen zich op de ongereptheid van oude landschappen. Vragen die aan de orde komen tijdens De Dag van de Nieuwe Natuur zijn:

- is nieuwe natuur niet gewoon een nieuwe mode?
- moet je de natuur niet echt zijn gang laten gaan, zonder ook aan het begin in te grijpen?
- welke referentiebeelden gebruik je bij natuurontwikkeling?
- in hoeverre is de mens onderdeel van de nieuwe natuur?
- wat kost de nieuwe natuur?

Op De Dag van de Nieuwe Natuur kan de bezoeker luisteren naar lezingen en gesproken columns, discussiëren over al hetgeen beweerd is, genieten van video-filmbeelden over geplande en wellicht ook ongeplande nieuwe natuur. Ook is er een aantal presentaties te bezichtigen van historische natuurontwikkelingsprojecten (parken van rond de vorige eeuwwisseling) en natuurontwikkeling in deze tijd (denk aan projecten als de Blaue Kamer, de Voordelta, de Gelderse Poort). De Dag van de Nieuwe Natuur biedt ruimte aan informatie, propaganda en kritiek. Pasklare antwoorden zijn niet te verwachten, ruimte voor gedachtenvormingen discussie des te meer. Deze symposiumdag is bedoeld voor een publiek van zowel specialisten als geïnteresseerde leken; voor beiden moet de dag informatief zijn. De Dag van de

Nieuwe Natuur wordt gehouden in het nieuwe Centrum voor Natuur en Milieu te Groningen.

Sprekers op De Dag van de Nieuwe Natuur zijn o.a.

Petran Kockelkoren (Universiteit Twente, Enschede),

Titia van Leeuwen (VROM, Den Haag),

Bert Boekschoten (Vrije Universiteit Amsterdam),

Tom Bade (Ministerie van Onderwijs, Zoetermeer / TNO Delft).

14

15 In het kader van De Dag van de Nieuwe Natuur wordt een tentoonstelling samengesteld. Deze duurt van 28 april tot 7 mei 1995.

Natuurontwikkeling

7 april 1995 Symposium 'Natuurontwikkeling, zin of waanzin?'

Organisatie: Milieuvereniging Beaufort. Utrecht Inlichtingen: 030-800488

Ecologische geschiedenis aan de Universiteit Gent

Met andere docenten heeft prof dr. E. Thoen van de vakgroep Middeleeuwse geschiedenis een cursus Ecologische Geschiedenis aan de Universiteit Gent ontwikkeld (college en werkcollege). Het college is gegroeid uit onderwijs in de historische geografie.

Er zijn 10 thema's:

1. Ecologische geschiedenis en geschiedbeoefening
2. Ecologie en klimaat
3. Ecologie en energie in historische context
4. Historische transformatie van de fauna
5. Historische transformatie van de flora
6. Het probleem van de ontbossing
7. Ecosysteem en de strijd om het voedsel
 - economie-voeding en demografie voor de Industriële Revolutie
 - idem, na de Industriële Revolutie
 - agro-ecologie: agrarische productiesystemen en ecologie
 - wereldeconomie en kolonisatie als ecologische mutatiefactoren
8. De rol van de verstedelijking in de ecologische transformatie
9. De geschiedenis van de milieuvervuiling
10. De evolutie van de denkwijze over de natuur

Voor meer informatie:

Prof. dr. E. Thoen

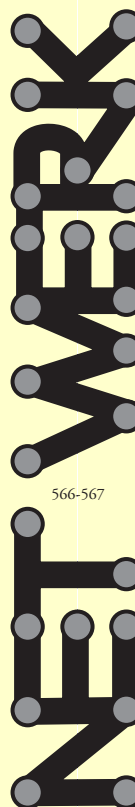
Universiteit Gent

Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis

Blandijnberg 2

B- 9000 Gent

45



566-567

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

46 NET WERK

568-569

Redactioneel

Historisch onderzoek in dienst van milieuvadvis? Hoe moet ik dat nou zien? Dit is een vaak gehoorde vraag als je het onderwerp geschiedenis opwerpt bij milieu-professionals of hun opdrachtgevers. De afdeling Historische Geografie van DLO-Staring Centrum gaat daarom (in een PR folder) in op het onderwerp historische ecologie. In een korte paragraaf wordt uitgelegd wat de rol van die discipline kan zijn in actueel beleid:

“In de nota Natuurontwikkeling, een van de achtergrondstudies van het Natuurbeleidsplan, wordt historische ecologie gezien als leverancier van zogenaamde referentiebeelden. Het bestuderen van verdwenen ecosystemen geeft meer inzicht in de mogelijkheden voor nieuw te ontwikkelen natuur. Met de resultaten van het onderzoek kunnen ook te hoog gespannen verwachtingen worden gerelativeerd. Historisch-ecologische informatie is onmisbaar om inzicht te krijgen in de feitelijke inhoud van het doelsysteem, de haalbaarheid onder de huidige omstandigheden, de snelheid van ontwikkeling en de kansrijkdom van de beoogde lokaties. Om meer inzicht te krijgen in ecologische processen door de tijd heen, wordt onderzocht in hoeverre oude landschapselementen als houtwallen

en -singels soortenrijker en voor ontwikkelingsmogelijkheden kansrijker zijn dan nieuw aangelegde houtopstanden. Dergelijke overwegingen kunnen van invloed zijn op beslissingen over de toekomstige situering van de ecologische hoofdstructuur.”

Historische ecologie gaat daarmee een stap verder dan traditionele historische geografie. Vooral de interdisciplinaire benadering - in het bijzonder de inzet van biologische kennis - is een verrijking voor de kennis van oude en nieuwe facetten van landschappen.

Bijdrage 1995 (vervolg)

De oproep in nummer 45 van Net Werk heeft effect gehad. Onze dank aan allen die daarop gereageerd hebben. Wij weten zeker dat er nog meer mensen zijn die toezending van Net Werk op prijs stellen (evenals de activiteiten rondom milieu- en hygiënehistorische thema's) maar nog geen gelegenheid hebben gevonden om een overschrijving te sturen.

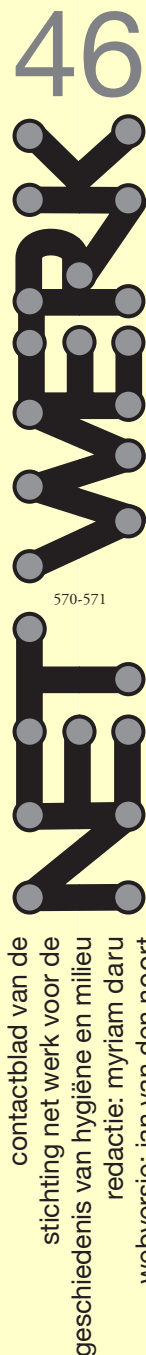
Als u dat nog niet gedaan hebt, kunt u nu bijdragen aan de voortzetting van Net Werk in 1995. Uw minimum-donatie aan de stichting is FL. 20.-, maar om meer activiteiten te ontplooiën is ook meer geld

nodig. Als u het waardeert regelmatig te worden voorzien van informatie en opinie over geschiedenis van hygiëne en milieu, stuur dan uw bijdrage/donatie naar gironummer 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam o.v.v. 'steunabonnement 1995'.

$\frac{2}{3}$ Hygiëne-, milieu- & techniekgeschiedenis in Nederland 1890-1970

Na de succesvolle reeks over de geschiedenis van de techniek in de negentiende eeuw, is er een nieuwe reeks in voorbereiding over de twintigste eeuw. De opzet is wat anders dan bij het vorige project. De zogeheten clusters worden ditmaal minder gecentreerd rond individuele innovaties en industriële activiteiten. Daarmee is ook ruimte geschapen voor de verwerking van milieu- en milieuhygiënische aspecten in elke cluster, maar bij sommige clusters heeft die problematiek een veel groter gewicht dan bij anderen. In het cluster 'Energie' gaat het o.a. om de concurrentie tussen gas en elektriciteit, waarbij ook hygiënische argumenten hebben meegespeeld. Bij kernenergie en andere energiebronnen kan niet aan onderzoek van de milieudebatten voorbij gegaan worden. Veranderingen van het milieu worden ook een onderzoeks-

onderwerp in het cluster 'Waterbeheer', waar de reusachtige twintigste-eeuwse werken definitief aan vele Nederlandse landschappen een ander gezicht hebben gegeven. In de cluster 'De Stad' wordt gestreefd naar een comparatieve benadering bij het onderzoeken van de ontwikkeling van de drinkwatervoorziening. Bij de afvalbehandeling, zal het debat rond de vuilverbranding ruim aan bod komen. In het cluster 'Huishouden' (dat ten opzichte van de vorige reeks veel meer aandacht krijgt) zijn aspecten zoals wassen en voedselbereiding sterk verbonden met hygiënische vraagstukken. Water komt op verscheidene plaatsen aan de orde. Bij 'Landbouw en Visserij' is de beheersing van de waterhuishouding in de twintigste eeuw van steeds groter belang. Milieuveranderingen horen in deze cluster vanzelfsprekend een beduidende rol spelen, evenals bij 'De chemische procesindustrie'. Hierbij wordt in het onderzoeksprogramma opgemerkt: 'Er is vrijwel niets bekend over de wijze waarop de chemische industrie de ontwikkeling van de nieuwe milieutechnologie ter hand heeft genomen en hoe die ontwikkeling kan worden gerelateerd aan regelgeving en de publiek perceptie van vervuiling.' Overigens blijft de ontwikkeling van risicobeheersing en risicoperceptie bij deze paragraaf ongenoemd, een punt dat tijdens een van de Net Werk bijeenkom-



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

sten als milieuhistorisch aandachtspunt naar voren is gebracht. Het valt dus te verwachten dat tijdens dit omvangrijke project de kennis over geschiedenis van hygiëne en milieu in Nederland beduidend zal toenemen.

Myriam Daru
(voor het samenstellen van deze samenvatting is gebruik gemaakt van het onderzoeksprogramma van het project TIN 20)

$\frac{3}{4}$ Groningen Grondig

Bij graafwerkzaamheden in het centrum van Groningen zag men zilverkleurige bolletjes op de zwarte aarde liggen. Dit bleek kwik te zijn. Hoe kwam dit hier terecht? Deze vraag was uitgangspunt voor een historisch onderzoek naar de eigenaars en gebruikers van het betreffende perceel. Uit dit onderzoek bleek dat in de 19e eeuw op die plaats een barometermaker gevestigd is geweest. De herkomst van het kwik was nu bekend.

Aan de hand van het onderzoek naar voormalige bedrijfsterreinen in de provincie Groningen (1800-1920) ontstaat een beeld van de mogelijkheden van zowel onderzoek in opdracht als de mogelijke bijproducten. Terug naar het begin. De provincie Groningen heeft de

Geschiedeniswinkel van de Rijksuniversiteit Groningen opdracht gegeven een methode te ontwikkelen om onderzoek naar bodemvervuiling in de 19e eeuw te doen. Doel hiervan was te kunnen voorspellen waar de potentiële bodemvervuiling zich bevindt en inzicht te krijgen in de totale omvang en ernst van het probleem.

De belangrijkste bron bij dit onderzoek zijn de hinderwetvergunningen. Een aantal andere bronnen, met name als hinderwetgegevens ontbreken of summier zijn, komt ook in aanmerking om gebruikt te worden. Te denken valt aan adresboeken, publicatieboeken en patentgegevens. Per onderzochte gemeente wisselt het aantal beschikbare bronnen sterk. Er dient dus per gemeente een plan van aanpak te worden opgesteld. De problemen en mogelijkheden van de verschillende bronnen wil ik hier niet bespreken. Wel wil ik de gevolgde methode aan de orde stellen. De in de bronnen gevonden bedrijven worden in een bestand opgenomen.

Dit bestand bevat derhalve alle 19e eeuwse bedrijfsactiviteiten uit de bestudeerde bronnen. De omvang van een dergelijk bestand per gemeente is veel te groot om zonder meer gebruikt te kunnen worden. Bovendien is de ene bedrijfsactiviteit meer vervuilend dan de andere.

Het is dus noodzakelijk iets te weten over het gebruik van stoffen en produktiemethodes in de 19e eeuw. Het belangrijkste onderzoek op dit gebied, Bodemverontreiniging op voormalige bedrijfsterreinen van Jurgen Nieuwkoop, helpt een rangorde van potentiële vervuiling op stellen.

Gezien de omvang van de bestanden per gemeente hebben we gekozen voor het completeren van de gegevens van de potentieel meest vervuilende bedrijfsactiviteiten. Om dit te kunnen doen worden de bedrijfsactiviteiten van een SBI-code voorzien. Per SBI-code wordt aangegeven in welke mate er kans is op potentiële bodemvervuiling. Potentieel meer vervuilend waren bijvoorbeeld vilthoedenmakers en goud/zilversmeden, maar ook bedrijfsactiviteiten waar metalen werden gebruikt vallen hieronder. Potentieel minder vervuilend waren bijvoorbeeld bakkers en slaggers. In de praktijk blijkt, volgens onze methode, ongeveer de helft van de gevonden bedrijfsactiviteiten voor verder historisch onderzoek in aanmerking te komen. Dit houdt in dat het huidige adres bij de gevonden gegevens opgezocht wordt.

Het zoeken van het huidige adres vereist in de meeste gevallen een apart onderzoek. De in de bronnen gevonden lokatiegegevens zijn oude

gegevens. Als het om adressen gaat zijn dit meestal adressen volgens een 19e eeuwse wijknummering. Via vernummeringstabellen zijn deze oude nummers te herleiden naar de huidige straatgewijze nummering. Als er geen vernummeringstabellen zijn kan het kadaster uitkomst bieden. Dit onderzoek is echter zeer tijdrovend.

Het onderzoek in de stad Groningen is zover gevorderd dat er een bruikbaar bestand is ontstaan. Een dergelijk bestand is niet statisch, maar moet steeds aangevuld worden met niet eerder bekende gegevens. Eigenlijk zou nu op basis van historische informatie een boormonster genomen moeten worden om te zien hoe het met de voorspellende waarde van historisch onderzoek ten aanzien bodemvervuiling zit. Bodemonderzoek is namelijk de enige echte controle op de effectiviteit van het historisch onderzoek.

Mij trof de tweedeling van milieueffecten die in de tijd zelf bezwaren oproepen, tegenover die effecten die pas later aan het licht komen. Van directe effecten kun je spreken in geval van stank, rook, lawaai of watervervuiling. Effecten die op de langere termijn duidelijk worden zijn bijvoorbeeld bodemvervuiling of een eventueel optredend broeikas-effect.

46 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Al snel na het oprichten van de eerste aardappelmeel- en strokartonfabrieken in Groningen, rond 1840, kwamen er klachten over de slechte waterkwaliteit. Tot in de jaren '80 van deze eeuw bleef de waterkwaliteit slecht. Dit uitte zich onder meer in enorme schuimontwikkeling op de kanalen in de Veenkoloniën en grote stankoverlast. Ruim 130 jaar overlast derhalve. Van deze vervuiling is nu weinig meer over, de pleziervaart heeft bezit genomen van de kanalen. Van huisschilders had men vanzelfsprekend geen last. Maar zelfs eeuwen later kan blijken dat er bij het zelf maken van verf bodemvervuiling is ontstaan. Deze twee voorbeelden maken duidelijk dat wat je ziet, hoort of ruikt niet in alle gevallen maatgevend is. Dit is misschien ook de verklaring voor de late aandacht voor bodemvervuiling.

Ook historici hadden eerder aandacht voor lucht- en watervervuiling, dan voor bodemverontreiniging. Dit werd veroorzaakt door het gebrek aan aandacht voor de bodem in de bronnen. Pas na Lekkerkerk kwam er steeds meer aandacht voor de bodemvervuiling. Deze toegenomen belangstelling van historici wordt gevoed door concrete problemen van de overheid. Het hieruit voortvloeiende onderzoek is sterk verweven met de actualiteit. Er laat zich dus een

discrepancie zien tussen de late belangstelling voor onderzoek dat voor ons direct van belang is en onderzoek naar de leefomstandigheden in het verleden.

Het materiaal dat tijdens dit onderzoek verzameld is, kan op vele manieren gebruikt worden. Het kan als basis dienen voor milieuhistorische studies. Bijvoorbeeld studies per bedrijfstak. Ook kan er in veel gevallen gedetailleerder dan voorheen ingegaan worden op de economische ontwikkeling van een plaats of regio. Wellicht kan zelfs een koppeling tot stand komen tussen de historisch-economische ontwikkeling en milieuvervuiling op korte en lange termijn.

Geschiedenis en milieu of milieu en geschiedenis, de combinatie van deze twee komen we steeds vaker tegen. De ene keer ligt de nadruk op het historisch onderzoek, de andere keer op de milieukundige kant. Het is intussen duidelijk dat historici een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het opsporen en opruimen van bodemvervuiling. Het onderzoek in de provincie Groningen is vergevorderd, maar nog zeker niet afgerond. De resultaten lijken veelbelovend. In een later stadium kunnen we hier dieper op ingaan.

Ger Blijham

Het milieu in Gouda, Haarlem en Leiden 1400-1700

Martha Hulshof, 'Om het gemeyne welvaren behoeff'; regelgeving ten aanzien van het leefmilieu in Gouda, Haarlem en Leiden vanaf ca. 1400 tot 1700. Doctoraalscriptie VUA, 1994. 92 pp.

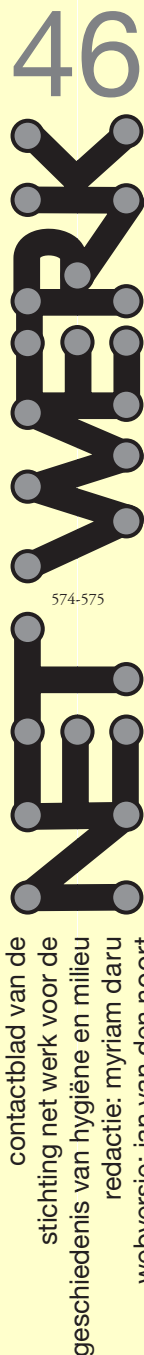
Zoals de titel aangeeft, worden in deze scriptie (milieu)hygiënische maatregelen van drie Hollandse steden behandeld. Je bent dan nieuwsgierig naar de vraag waarom juist deze drie en welke overeenkomsten en verschillen worden vastgesteld. Op industrieel gebied waren er verschillen: in Gouda was de bierbrouwerij de belangrijkste tak van nijverheid, in Leiden de lakennijverheid, in Haarlem de brouwerij en de blekerij. Elk stelde zijn eigen eisen aan de kwaliteit van bij voorbeeld het (oppervlakte)water, elk genereerde ook specifieke problemen. De regelgeving was daarop afgestemd. Anders ligt het met betrekking tot de huishoudelijke sector. Daar is het een kwestie van de ene stad die eerder dan de andere maatregelen uitvaardigde. De schrijfster wijst er terecht op dat hier de bronnensituatie echter een misleidende rol kan spelen.

Zij heeft zich de volgende vragen gesteld (p. 1 en 22): welke maatregelen vaardigden de stedelijke overheden met betrekking tot het huisvuil uit; was er een gecoördineerd beleid voor de stadsreiniging; welke maatregelen werden ten aanzien van de nijverheid genomen; wat waren de drijfveren voor de handelwijze van de overheden; wie waren de belanghebbenden; was er een stedelijk controle-apparaat; was er een toenemend milieubewustzijn en zo ja, wat zou daarvan de oorzaak zijn?

In de eerste korte hoofdstukken wordt ingegaan op de begrippen milieu- en ecologische geschiedenis, milieuhinder en milieuverontreiniging, gebaseerd op enkele auteurs. Jammer is het ontbreken van schrijvers als Worster, Radkau, Schramm, Brüggemeier, die verhelderende opmerkingen over theoretische aspecten hebben geschreven. Vervolgens wordt aan de hand van enkele publikaties, enigszins wijsd 'bibliografisch overzicht' genoemd, een overzicht van milieuhinder in pre-industriële tijden geboden. De belangrijkste leidlieden daarbij zijn Poulussen (*Van burenlust tot milieuhinder*) en Huisman (*Stadsbelang en standsbesef*).

De regels inzake huisvuil worden onderscheiden in (1) privaten, (2) vuilnis en (3) vee en kadavers. Bij (1) en (2) is het moeilijk, on-

6
7



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

derscheid te maken tussen het te-gengaan van belemmeringen voor het water- en straatverkeer en het nastreven van hygiënische doelen. Opmerkelijk is het toestaan van privaatlozingen in Gouda (1490 en 1526); in 1643 werd deze mogelijkheid ook in Haarlem geschapen. Het storten van vuilnis en kadavers werd steeds weer verboden, aan het levende vee wordt vrij weinig aandacht besteed.

Bij de vuilverzameling en het schoonhouden van de straten zien we het bekende patroon van de verantwoordelijkheid die zoveel mogelijk bij de burger werd gelegd. Wel werden van stadswege in een vroeg stadium faciliteiten ter beschikking gesteld. Kort na 1400 kennen Gouda en Leiden al een officiële vuilnisraper, met een stedelijke uitrusting. Ook werd een bescheiden infrastructuur opgezet, zoals het voorschrijven van vuilnisputten. De afvoer van het verzamelde vuil was aan bepalingen en vergunningen onderhevig. Het agrarische belang ervan blijkt eveneens uit de bronnen.

De overheden probeerden de lozingen of vuilstorpingen van de vele ambachten door regels aan banden te leggen. Ook de situering was van belang, verplaatsingen komen regelmatig in de stukken voor. Vollerijen, oliemolens, steen- en

kalkovens, lijmkokerijen, zeem- en leertouwerijen en het uitgieten van bloed waren vormen van bedrijvigheid waarvoor diverse regels werden opgesteld. Vanzelfsprekend worden de processen van de Haarlemse brouwers tegen de blekers (ca. 1580) uit de doeken gedaan. Interessant is de vermelding van de regels tot beteugeling van lawaaimakende bezigheden in de nabijheid van plaatsen waar werd gedoceed of gestudeerd.

Na het kennisgenomen te hebben van de vele verordeningen en bepalingen ben je benieuwd naar het rendement van al die voorschriften. Was de handhaving een probleem, waren er vaak overtredingen? Daarover wordt ons weinig medegedeeld. Hulshof heeft zich beperkt tot een bepaalde categorie bronnen en het waarschijnlijk zeer tijdrovende speurwerk in rechterlijke archieven achterwege gelaten. Dat is begrijpelijk, maar jammer. Hopelijk vat iemand die draad weer op en levert dat onderzoek het nu nog ontbrekende deel van deze studie.

Studies zoals hier besproken vervullen een nuttige functie als fact-finders op beperkte schaal. Zij verschaffen daarmee inzicht in een deel van de praktijk van de (milieu)hygiëne in een periode waarin elke stad zijn eigen regels

7
8

kon opstellen. In dat opzicht kunnen we verheugd zijn over deze studie. Een wat dieper gravende literatuurbeschuwing en wat minder speculatie (Elias) zou de waarde hebben vergroot.

Henk van Zon

Program in Nature, Culture and Technology

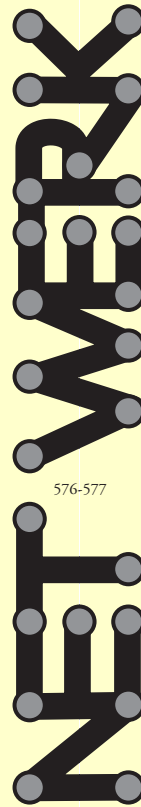
Is in de Verenigde Staten ook een grote bezuinigingsoperatie aan de gang? Van professor Donald Worster ontvingen we het bericht dat het Program in Nature, Culture and Technology voor het academisch jaar 1995-1996 geen beurzen ter beschikking zal stellen voor 'visiting fellowships'.

Desalniettemin, geven wij hier het adres door voor wie toch aan de nodige financiën zou kunnen komen om bij Donald Worster te kunnen studeren: The University of Kansas, Joyce and Elizabeth Hall Center for the Humanities, Lawrence, Kansas 66045-2967

Signalementen

- Arts, N. (red.) **Sporen onder de Kempenische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225-1500**, (Eindhoven: Museum Kempenland, 1994), ISBN 90 72478 19 3, 339 blz.
- Barkhof, J., (red.) **Groene geschiedenis** (Groningen: Studium Generale Groningen, 1995), ISBN 90-367-0494-4, 201 blz. (reader bij de reeks lezingen over de Groene Geschiedenis van SGG) f 25, f 20 voor studenten (Oplage 200).
- Beck, C. en R. Delort, (red.), **Pour une histoire de l'environnement. Travaux du programme interdisciplinaire de recherche sur l'environnement**, (Paris: CNRS, 1993), 272 blz. f 103,40.
- Quatre études portant sur des phénomènes naturels préoccupants: l'Histoire des littoraux; l'Histoire des eaux continentales; le devenir des espèces animales; l'impact de l'anthropisation sur les milieux naturels. Les résultats de ce colloque nous fournissent les clefs de l'évolution du paysage actuel, et des modifications que l'Homme peut y apporter.**
- Boomgaard, P., 'Colonial forest policy in Java in transition, 1865-1916', Cribb, R. (red.) **The late colonial state in Indonesia; political and economic foundations of the Netherlands Indies**, (Leiden: KITLV), pp. 117-137.

46



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

8/9

Borgers, G. J. en J. Bruines, **Binnewaeters gewelt. 450 jaar boezembeheer in Hollands Noorderkwartier**, (Edam: Hoogheemraadschap van uitwaterende sluzen in Hollands Noorderkwartier; stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1994), ISBN 90-71123-27-8, 176 blz.

Bruun, O. en A. Kalland, **Asian perceptions of nature- a critical approach**, (Curzon Press, 1994), ISBN 0700702903. f 60,-.

This incorporates both Asian perceptions of their natural environment as well as western views of Asia. It examines the paradox of pollution and destruction of natural resources in cultures traditionally perceived as being in harmony with their environments.

Cobabus, N. **Der Mythos vom ökologischen Wissen der 'Naturvölker'**, (Frankfort am Main: Cobabus, 1993), I, 419 blz.

Dam, P. J. E.M., (Boekbespreking.), 'B. Augustyn, Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVIe eeuw. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief (Dissertatie Gent 1991 (herziene versie); Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1992, 731 blz.)', **Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden**, jrg. 110 (1995) 1, pp. 76-77.

Danner, H. S., H. T. M. Lambooy en C. Streefkerk, ... **die water keert. 800 jaar regionale dijkzorg in Hollands Noorderkwartier**, D. Aten en N. C. Woestenburg (red.) (Edam/Wormerveer: Hoogheemraadschap van uitwaterende sluzen in Hollands Noorderkwartier/stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1994), ISBN 90-71123-28-6, 172 blz.

Fairbairn, B., 'History from the ecological perspective: Gaia theory and the problem of cooperatives in turn-of-the-century Germany', **The American History Review**, jrg. 99 (1994) 4, pp. 1203-1234.

Geest, S. van. der, P. ten Have, G. Nijhof e. a. (red.), **De macht der dingen. Medische technologie in cultureel perspectief**, (Amsterdam: Het Spinhuis, 1994), ISBN 90-5589-003-0, 263 blz.

Grove, R. H., 'A historical review of early institutional and conservationist responses to fears of artificially induced global climate change. The deforestation-dessication discourse, 1500-1860', **Chemosphere**, jrg. 29 (1994) 5, pp. 1000-1013.

Hillegers H.P.M., **Heerdgang in Zuidelijk Limburg**. Dissertatie (Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht: 1993).

Kammen, D. M., K. R. Smith, A. T. Rambo e. a., 'Preindustrial human environmental impacts. Are there lessons for global change', **Chemosphere**, jrg. 29 (1994) 5, pp. 827-832.

Knecht-van Eekelen, A. de, 'Ontwikkeling van de schoolgeneeskunde in Nederland (1796-1904)', **Gewina**, jrg. 17 (1994) 4, pp. 219-234.

Koning, M. E. L., **In dienst van het milieu. Enkele memoires van oud-directeur-generaal Milieubeheer prof. ir. W.C. van Reij**, (Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Teenk Willink, 1994), ISBN 90-6092-779-6, 232 blz. f 69,50 (excl. verzendkosten) bij de uitgever 01720-6 68 22, fax 01720-6 65 20 of via de boekhandel.

Na de ontwikkeling van de organisatie van het Directoraat-Generaal Milieubeheer volgt een schets van de interdepartementale verhoudingen in de beginjaren. Vervolgens komt de ontwikkeling van het milieubeleid op interdepartementaal niveau aan de orde. Dit wordt vervolgd door een hoofdstuk waarin de politieke ontwikkeling van het milieubeleid wordt weergegeven met een schets van de milieubewindsliden. Daarna wordt dieper ingegaan op de totstandkoming van een aantal afzonderlijke milieuwetten binnen DGM(H) en op

de ontwikkeling van het beleidsinstrumentarium. De maatschappelijke en internationale context van het milieubeleid komt ook aan de orde. En tot slot een blik op de toekomstige ontwikkeling van het milieubeleid.

Lévêque, P., **Education et hygiène du corps à travers l'histoire**, Dijon 26, 27 septembre 1989 (Dijon: Editions Universitaires de Dijon 1991) Publications de l'Association Interuniversitaire de l'Est, nr. 25. ISBN 2-905965-00-2 135 blz.

Madge, P., 'Design, ecology, technology: a historiographical review', **Journal of Design History**, jrg. 3 (6) 149-166.

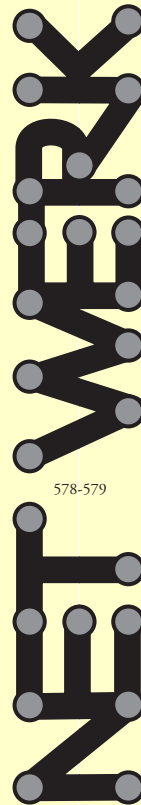
Montague, K., 'The aesthetics of hygiene: aesthetic dress, modernity, and the body as sign', **Journal of Design History**, jrg. 7 (1994) 2, pp. 91-112.

Rainbow, S., **Green politics**, (Oxford University Press New Zealand, 1994), ISBN 0195582721. f 35,-.

This study asserts that the antimodernist arguments of green movements are the direct descendants of a variety of 19th-century romantic and utopian movements

Rauch, A. **Histoire de la santé**, (Paris: Presses Universitaires de France, 1995) Que sais-je?, nr. 2925, ISBN 2-13-046734-2.

46



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Robic, M. en M. Guérini (red.)
Du milieu à l'environnement: pratiques et représentations du rapport homme/nature, (Paris: Economica, 1992), ISBN 2-7178-2324-7.

Ruedig, W., **Green politics, III**, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994), ISBN 0748604693. ca f 85,-.

The third in a series of annual books dealing with green movements and political parties. This volume concentrates on the theoretical aspects of ecologism and the importance of the left-right dimension for Green theory and practice
10
11
Segaud, M. (red.) **Le propre de la ville: pratiques et symboles**, (La Garenne-Colombes: Editions de l'Espace Européen, 1992) **Géographies en liberté**, ISBN 2-7388-0175-7, 268 blz..

Smith, G. G., S. A. Strobele en M. Egger, 'Smoking and health promotion in Nazi Germany', **Journal of Epidemiology and Community Health**, jrg. 48 (1994) 3, pp. 220-223.

Watkins, C. en A. J. Low, 'Ecological effects of afforestation. Studies in the history and ecology of afforestation in Western Europe', **Forestry**, jrg. 67 (1994) 1, pp. 80-82.

Wessing, R., 'A change in the forest: myth and history in West Java', **Journal of Southeast Asian Studies**, (1993) 24, pp. 1-17.

Ramsj

Dahles, H. **Mannen in het groen. De wereld van de jacht in Nederland**, (Nijmegen: SUN, 1990), ISBN 90-6168-322-X, 334

blz. (gezien bij Kooijker, Leiden)
Gelabert, J. (red.) **De mens en het landschap**, (Weert: HD Communications Consultants/M&P Uitgeverij) De wording van Europa, ISBN 90-6590-701-7. (bij diverse boekhandels, van deze serie zijn nog meer delen te koop, o.a. Zorg voor geest en lichaam).

Parent, W. **Sanitair, een historisch overzicht**, (Delftse Universitaire Pers: Delft, 1987), ISBN 90-6275-271-3. f 33,60. (gezien bij boekhandel Kunst en Vliegwerk, Amsterdam.)

Dagdromen in de Nieuwe Natuur

Aansluitend op het Studium Generale (waarover al in een vorig nummer werd bericht) brengt het Natuurmuseum Groningen een tentoonstelling over 'de maakbare natuur'. De expositie laat zowel voorbeelden zien van natuur die totaal beheerst wordt door de mens, alsook van landschappen die zich in betrekkelijke rust kunnen ontwikkelen.

Dagdromen over de Nieuwe Natuur is weliswaar geen historische

tentoonstelling, maar is wel verbonden met historische vraagstukken die in de kolommen van dit blad en de bijeenkomsten aan de orde komen.

De expositie wordt geopend tijdens 'De Dag van de Nieuwe Natuur' op 28 april 1995 en loopt t/m 11 mei 1995. Het symposium vindt zoals al eerder bericht plaats in het Natuurmuseum Groningen, Praediniussingel 89, Groningen. (kaarten f 25.-, voor studenten f 15.-). Inlichtingen: 050-63 54 63 ma-do 13-16 uur

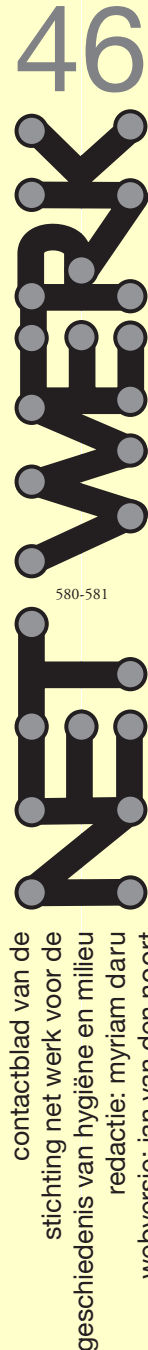
11 12 Literatuur over dier-mens-landschap in de geschiedenis

Aansluitend op dethemadag dier-mens-landschap van 31 maart j.l. volgt hier een beknopte bibliografie die geen plaats heeft kunnen krijgen in nummer 45. Momenteel bekijken we of het ons lukt de inhoud van de lezingen in toegankelijke vorm op papier te krijgen. Als dit het geval is, wordt u hierover in een der komende nummer geïnformeerd.

Nummer 126 van **Groniek** (september 1994) was een thema nummer over dieren (Het dier: een menselijke geschiedenis) met bijdragen van C.A. Davids

(Dieren en geschiedenis. Benaaderingen, bronnen, problemen); L.A.J.R. Houwen (Dieren, diensymboliek en dierenboeken in de Middeleeuwen); C. Stutvoet-Joanknecht (Bijen als wegwijzers voor maatschappijvormers); R. Vermij (Dieren als machines. Een stok om de hond te slaan); M. Wilke ('As savage as wild animals...'). De Oriënt en haar dieren en J.L. van Zanden (Vogels, mensen en geschiedenis). De laatste bijdrage is een bewerking van de inaugurele rede van de auteur te Utrecht.

- Berkman, J. en L. Regenstein, 'Replenish the earth: a history of organized religions' treatment of animals and nature, including the Bible's message of conservation and kindness towards the animals', **Theology today**, jrg. 50 (1993) 3, pp. 468-469.
- Boomgaard, P., 'Death to the tiger! The development of tiger and leopard rituals in Java, 1605-1906', **South East Asia Research**, jrg. 2 (1994) 2, pp. 140-175.
- , 'Protection de la nature en Indonésie pendant la fin de la période coloniale (1889-1949)', **Revue Française d'Histoire**, jrg. 80 (1993) 299, pp. 307-344.
- , 'Protection de la nature en Indonésie pendant la fin de la période coloniale (1889-1949)', Pouchedapass, J. (red.) **Coloni-**



- sation et environnement**, (Paris: Société Française d'Histoire d'Outre-Mer, 1993), pp. 307-344.
- Budiansky, S. **The covenant of the wild: why animals chose domestication**, (New York: W. Morrow, 1992), ISBN 0-688-09610-7, xi, 190 blz.
- Carbone, G., **La peur du loup**, (Paris: Découvertes Gallimard, 1991), ISBN 2-07-053127-9.
- Collard, A. en J. Contrucci, **Man's violence against animals and the earth**, (Bloomington: Indiana University Press, 1989), ISBN 0-253-31514-x//0-253-20519-0. pbck \$ 8.95.
- Davids, C. A., 'Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog', **Volkkundig Bulletin**, jrg. 13 (1987) 2, pp. 157-200.
- , **Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed**, (Utrecht: 1989).
- Delort, R., **Les animaux ont une histoire**, (Paris: Seuil, 1984), ISBN 2-2-008513-5, 191 blz.
- Delort, R., **L'histoire de la fourrure de l'antiquité à nos jours**, (Lausanne: Edita, 1986), ISBN 2-88001-193-0, 237 blz.
- Delort, R., **The life and lore of the elephant**, (London [etc]: Thames and Hudson, 1992), ISBN 0-500-30008-9.

- Durand, R. (red.), **L'Homme, l'animal domestique et l'environnement du Moyen-Age au XVIIIe siècle**, (Nantes: Ouest Editions, 1993) Enquêtes et document.
- Ferry, L. en C. Germé (red.), **Des animaux et des hommes: anthologie des textes remarquables écrits sur le sujet, du XVe siècle à nos jours**, (Paris: Librairie Générale Française, 1994) Librairie Européenne des Idées, vii, 536 blz.
- Harrison, B., 'Animals and the state in nineteenth century England', **English Historical Review**, jrg. 88 (1973), pp. 786-821.
- Harwood, D., **Love for animals, and how it developed in Great Britain**, (New York: 1938).
- Kete, K., **The beast in the boudoir: petkeeping in nineteenth century Paris**, (Berkeley: University of California Press, 1994), ISBN 0-520-07101-x, 200 blz.
- Molinier, A., 'Le loup en France à la fin du XVIIIe siècle et au début du XXe siècle', Beck, C. en R. Delort (eds.) **Pour une histoire de l'environnement. Travaux du programme interdisciplinaire de recherche sur l'environnement**, (Paris: CNRS, 1993), pp. 141-146, ISBN 2-222-04762-5.
- Molinier, A. en N. Molinier-Meyer, 'Environnement et histoire: les loups et l'homme en France', **Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine**, jrg. 28 (1981), pp. 225-245.

Passmore, J., 'The treatment of animals', *Journal of the History of Ideas*, jrg. 36 (1975), pp. 195-218.

Pelzers, E., 'Over konijnenplagen in Midden- en Zuid-limburg 1860-1920', *Natuurhistorisch Maandblad*, jrg. 74 (1985) 9, pp. 143-146.

Pollock, N. H., *The english game laws in the nineteenth century*, (Baltimore: 1968).

Renoux, A., 'L'animal et son impact dans l'environnement. Deux exemples issus des marges briardes et sénonaises (XIXe-XVIIIe siècles)', Beck, C. en R. Delort (eds.) *Pour une histoire de l'environnement. Travaux du programme interdisciplinaire de recherche sur l'environnement*, (Paris: CNRS, 1993), pp. 135-139, ISBN 2-222-04762-5

13
14 Rijk, J. H. de, 'Wildbeheer in het verleden', *De Levende Natuur*, jrg. 3 (1988), pp. 89-94.

Singer, P., *Animal liberation. A new ethics for our treatment of animals*, (New York: 1990).

Thibault, M., 'Eco-histoire du saumon atlantique', Beck, C. en R. Delort (eds.) *Pour une histoire de l'environnement. Travaux du programme interdisciplinaire de recherche sur l'environnement*, (Paris: CNRS, 1993), pp. 147-154, ISBN 2-222-04762-5.

Thomas, K. *Man and the natural world. A history of modern sen-*

sibility, (New York: Pantheon Books, 1983). oorspronkelijk gepubliceerd als *Man and the natural world. Changing attitudes in Britain 1500-1800*, Allen Lane Penguin Books.

Wijngaarden-Bakker, L. H., *Animal husbandry in a wetland*, (British Archaeological Reports).

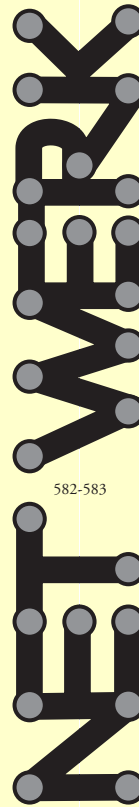
———, 'Archeologische argumenten bij de herintroductie van zoogdieren in Nederland', *Huid en haar*, jrg. 11 (1992) 2/3, pp. 50-55.

———, 'De Europese moeflon: wild of verwilderd?', *Zoogdier*, jrg. 2 (1991) 2, pp. 3-5.

Wilkinson, L. en A. G. Carmichael, 'Animals and disease: an introduction to the history of comparative medicine', *The American Historical Review*, jrg. 99 (1994) 4, pp. 1288-.

Willis, R. (red.) *Signifying animals. Human meaning in the natural world*, (London/New York: Routledge, 1994), ISBN 0-415-0-9555-7 pbk, 258 blz.

46



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Themanummer milieugeschiedenis

's-Hertogenbosch

Het Stadsarchief 's-Hertogenbosch heeft een themanummer van het driemaandelijks tijdschrift 's-Hertogenbosch uitgebracht over milieugeschiedenis, waarin drie voordrachten zijn opgenomen die gehouden zijn tijdens een studiedag:

Myriam Daru, Het temmen van de beer, blz 1-10

Henk van Zon, Een cruciale periode in de openbare hygiëne in Nederland 1850-1900 met enige speciale aandacht voor 's-Hertogenbosch, blz 11-17

Jurgen Nieuwkoop, Bodemverontreiniging en historisch onderzoek, blz 18-26

Aanvullende informatie is opgenomen uit de praktijk van het Stadsarchief (Ton Kappelhof over de handel in mest) en het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek (A. van Drunen en J.M.J. Willems over het Isaac Shone system en zijn overblijfselen). Aart Vos brengt in zijn literatuursignalement enkele milieuhistorische werken onder de aandacht en duikt in de pre-industriële periode, met een artikel over 'het plaaccaet ende geboeiboec'.

14 Aspecten zoals luchtverontreiniging, omgaan met groen in de

stad e.d. zijn in dit nummer niet belicht. Maar er is in de toekomst nog zeker ruimte voor het uitgeven van een nieuw themanummer. Aart Vos, die een blijvende belangstelling voor milieu- en hygiënegeschiedenis aan de dag legt zal zeker zijn best doen om nog meer kennis over de milieuhistorische achtergronden van Den Bosch te (laten) publiceren.

Losse nummers: f 8,50, te bestellen bij Stadsarchief 's-Hertogenbosch, postbus 12345, 5200 GZ 's-Hertogenbosch, tel. 073-155337.

Environmental History bij de European Social Science Conference

mei 1996

Tussen de A van 'antiquity' en de W van 'women' heeft de E van 'environment' een plek gevonden als een van de vele 'networks' van de Europese Conferentie voor de Sociale Geschiedenis van mei 1996.

Lex Heerma van Voss, Jan Lucassen en Annemarie Woudstra van het IISG zijn verantwoordelijk voor de organisatie van deze conferentie. De bijeenkomst vindt plaats van 9 t/m 11 mei 1996 in het conferentiecentrum Leeuwenhorst te Noordwijkerhout.

Wie een paper wil presenteren en vóór 1 juni 1995 een abstract wil

en kan aanbieden of zich wil inschrijven, kan zich wenden tot het secretariaat:

ESSHC c/o CAOS, W.G. Plein
475, 1054 SH Amsterdam
020-616 51 51 fax 020- 689 09 81

De kosten voor de conferentie zijn (bij vroege inschrijving tot 1 juni 1995) f 1000.- voor 3 nachten, ontbijt lunch en diner, documentatie en 'conference kit'.

Tentoonstelling Utrechts Universiteitsmuseum

Op de rand van de aarde

14 april -29 oktober 1995

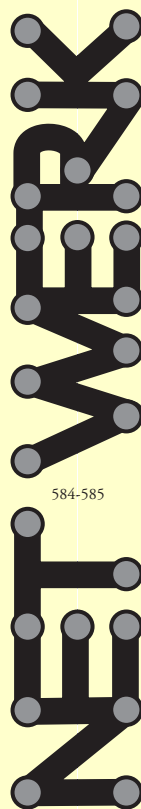
Dit is de laatste tentoonstelling die het Universiteitsmuseum presenteert in de Biltstraat en is gedeeltelijk gericht op milieugeschiedenis. Universiteitsmuseum, Biltstraat 166 3572 BP Utrecht

Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 10 uur tot 17uur (za zo een feestdagen van 13 uur tot 17 uur. Gesloten op maandag (behalve feestdag) en koninginnedag.

Voor meer informatie:

Wilma van Giersbergen of Frans Smolders tel. 030-53008

46



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

47

NET WERK

586-587

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Deze keer maakt de geschiedenis van hygiëne een comeback met een nummer vol boekbesprekingen. In een volgend nummer is de geschiedenis van het milieu en van de ecologie als wetenschap weer centraal.

Myriam Daru

Hygiëne in de geschiedenis van de geneeskunde

Jetter, D., De geschiedenis van de geneeskunde, (Utrecht: Het Spectrum, 1994), ISBN 90-274-3111-6. Vertaling van Geschichte der Medizin (Stuttgart: Georg Thieme Verlag) 1992, f 39,50.

Zelden kreeg ik zo sterk de indruk een eerstejaarsdikkaat in handen te hebben. Jetter verklaart aan dit boek twintig jaar gewerkt te hebben. Het bevat dan ook een indrukwekkende opsomming van feiten, vaak met reeksen gedachtenstreepjes voorzien. Een literair werk moet men hier niet zoeken. Voor het voorbereiden van een tentamen is een dergelijke opzet een zegen. Voor kennis in de breedte eveneens. Maar voor subtiele interpretaties van de geschiedenis laat deze opzet heel wat minder ruimte.

Tussen alle medische disciplines komt ook de gezondheidsleer voor, en Jetter gaat ook in op materiële aspecten zoals de Romeinse baden en waterleidingen, het bad of hamam bij de Islam, de waterleidingen in middeleeuwse kloosters. De gezondheidsleer verschijnt vanaf het hoofdstuk over de geneeskunde in de 18e eeuw, geklemd tussen huidziekten en chirurgie. In de 19e eeuw vinden we hygiëne achter dermatologie en venerologie en voor bacteriologie. In de 20e eeuw volgen hygiëne en medische statistiek op dermatologie, maar krijgen zij gezelschap van arbeidshygiëne en sociale hygiëne. Tropenhygiëne komt in dit deel vóór bacteriologie en virologie. Epidemiologie en toxicologie vinden we niet als aparte categorieën vermeld. Deze opmerkingen zijn natuurlijk niet onschuldig. De indeling die de auteur aanhoudt geeft iets aan van de wijze waarop hij zijn kennis organiseert en over zijn kijk op het vakgebied.

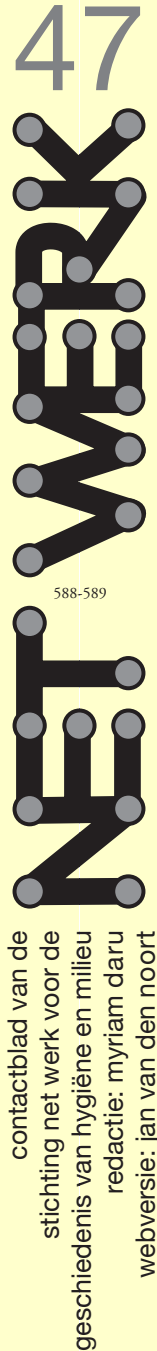
Vanaf de 16e eeuw volgt Jetter een vaste indeling, beginnend bij de belangrijke stromingen en ingrijpende gebeurtenissen die de context voor de ontwikkeling van de geneeskunde moeten aangeven. Daarna is er een indeling die begint bij de fysieke kenmerken van de mens (met een overzicht van de anatomie) en die eindigt bij de geest. In de 16e en 17e eeuw gaat het nog

om de helpers van de geesteszieken. De wetenschappelijke status krijgen deze helpers in de 18e eeuw enigszins anachronistisch toegekend als psychologen en psychiaters. Merkwaardig genoeg verdwijnen de psychologen uit de indeling in de 19e eeuw, daar vallen zij onder de psychiatrie. Pas in de twintigste eeuw wordt neurologie en psychoanalyse als aparte categorie opgevoerd vóór psychiatrie. We krijgen - reeds voor dat we één woord van de tekst gelezen hebben - al in de inhoudsopgave iets te raden over de kijk van de auteur op de verwetenschappelijking van de geneeskunde.

$\frac{2}{3}$ Het is zonder meer positief dat Jetter herhaaldelijk aandacht schenkt aan materiële aspecten. Zo wijdt hij een anderhalve bladzijde aan het kloosterplan van Sankt-Gallen en vergeet hij daarbij niet de hygienische aspecten zoals het wassen, de verwerking van afvalprodukten, 'cross ventilation' en de toiletten. Hij gaat in een kort paragraafje zelfs in op de waterhygiëne van de monniken.

Je had mogen verwachten dat de uitgever aan de vertaling meer Nederlandse gegevens zou hebben toegevoegd. Maar behalve door de aanwezigheid van niet te vermijden namen als Boerhaave, Swammerdam, Donders en de Vries lijkt het Nederlandse geneeskundige land-

schap meer op een kale vlakte dan een groene polder. Nederlandse hygiënisten zijn in geen velden of wegen te bekennen, terwijl Jetter het belang van de hygiëne inde 19e en 20e eeuw onderstreept, nadat hij in de 18e eeuw bij de gezondheidsleer Frank en Jenner met wat meer detail behandelt en een lijst van docenten gezondheidsleer aan Europese universiteiten opstelt. Over de zeer vele goed verkochte gezondheidshandboeken voor de leek en de medicus, waaronder die van Tissot - ook in het Nederlands vertaald - valt hier niets te lezen. Tissot wordt wel genoemd onder interne geneeskunde met de vermelding 'gezondheidsopvoeding'. In het hoofdstuk over de 19e eeuw vinden we Virchow niet als een pionier van de sociale geneeskunde maar als patholoog. In de drie aan de 19e eeuwse hygiëne gewijde bladzijden krijgen de Duitstalige hygiënisten - niet onbegrijpelijk - het leeuwendeel. De strubbelingen van Pettenkofer met Koch komen hier zeer kort aan bod, die van de Pettenkoferianen met de Kochianen komen pas in het hoofdstuk over de 20e eeuw te voorschijn. Koch zelf vinden we in de paragraaf over bacteriologie. Quételet krijgt heel droogjes een regel: 'Adolphe Quételet, Brussel: de doorsnee-mens, 1848'. De bemoeienissen van de zeer breed werkzame Quételet met o.a. klimaatinvloeden en de groei



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

van mensen blijven onbesproken. De enige John Snow waarover wij lezen is de uitvinder van een narcose-apparaat in 1887. Dit kan niet dezelfde zijn als de ontdekker van het verband tussen de Broadstreet waterpomp en de cholera, want deze stierf in 1858. De hier uitgesproken kritiek wordt door Jetter zelf uitgelokt: omdat hij zozeer met lijsten en opsommingen werkt, krijgt de lezer de neiging zich af te vragen wat daaraan ontbreekt.

Chadwick komt - kort - aan de orde, maar zijn reële invloed gaat schuil achter de vermelding dat hij vanaf 1840 steeds doordringender zijn vrome boodschap (dat door de hygiëne de wereld verbeterd kon worden) verkondigde. In de paragraaf over hygiëne in de 20e eeuw lezen we namelijk: "Alle geweldige successen op het gebied van de interne geneeskunde en chirurgie hebben niets kunnen veranderen aan het feit dat rond 1900 de hygiëne als het belangrijkste vak werd beschouwd". Want het kon meer levens sparen dan alle klinieken samen. En verder: "Doordat al deze medische werkerterreinen zich steeds meer uitstrekten tot technisch en commercieel gebied, werd het effect van de vele voorzorgen nog aanzienlijk verhoogd." Indirect komt Nederland in deze paragraaf ter sprake. De Duitse hygiënist Rodenwaldt - wiens leven "een en al avon-

tuur was" - werkte namelijk rond 1920 "als een soort huurling in koloniale dienst van de Hollanders en redde op Java en Sumatra talloze 'inboorlingen' het leven." Over zijn avontuurlijk leven tussen 1933 en 1945 komen we alleen te weten dat hij eerst doceerde in Kiel en daarna vijftien jaar lang in Heidelberg.

Maar bij het hoofdstuk over erfelijkheidsleer is enige aandacht voor de Duitse rassenleer en onvermijdelijk. We krijgen heel kort iets verteld over de slachtoffers van de Duitse rassenhygiëne. Jetter bespreekt wel "het weldra politiek welkome, maar later heftig omstreden boek" van Alfred Hoche 'Über die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens' uit 1920 (een bijbel van de nazi-euthanasie). Verder schenkt hij aandacht aan Alfred Ploetz, mede-oprichter van de Duitse Maatschappij voor Rassenhygiëne en in 1895 schrijver van 'Grundlinien einer Rassenhygiëne'. Deze missionaris voor de rassenleer zou als pacifist zijn opgetreden voor hij in 1940 stierf. Zijn compagnon Rüdin (volgens Jetter "als Zwitser geen antisemiet" -alsof het ene automatisch uit het andere volgde) heeft euthanasie op geesteszieken ooit als moord bestempeld. Hij is in 1947 in Neurenberg als oorlogsmisdadiger aangeklaagd, maar ontsnapte als meeloper aan de beul. Na het stuk over Rüdin komt er een korte

opsomming van wegbereiders van de rassenhygiëne. Het woord 'rasenhygiëne' valt nog heel even op blz 466 en bij de biografische schets van Grotjahn, hoogleraar voor sociale hygiëne te Berlijn. Maar verder blijft de uitoefening van de geneeskunde onder het nationaal-socialistisch regime in Duitsland en in bezette gebieden onbesproken. Over de huidige erfelijkheidsleer meldt Jetter lakoniek dat deze in een impasse raakt.

Het beschrijven van de geschiedenis der geneeskunde voor alle eeuwen, alle delen van de wereld en alle deelgebieden der geneeskunde in detail en in samenhang (het door Jetter nagestreefde doel) is een onmogelijke opgave in zo'n kort bestek. China en Japan vinden wij bijvoorbeeld wel in het boek, maar in een heel klein notedopje. In feite is voor de Nederlandse lezer het toch latent aanwezige euro- en vooral germanocentrisme juist interessant voor de perioden in de Nederlandse geschiedenis van de geneeskunde waar de invloed van Duitsland groot was. Het samenspel van medische techniek en medisch handelen wordt in dit boek niet inzichtelijker en de patiënt is alleen als lijdend voorwerp en in de schaduw aanwezig. Wat overblijft is een helder ingedeeld encyclopedisch werk met zeer veel wetenswaardigheden en impliciet gelaten theoretisch

medische uitgangspunten. Elkaar bevechtende scholen en ideologieën komen minder duidelijk naar voren dan biografisch behandelde individuen. Als naslagwerk heeft het boek ook zijn tekorten. Systematisch genoemde geboorte- en sterftejaargegevens ontbreken uit de biografische schetsen en het personenregister. Een zakenregister is afwezig, maar dit is door de systematiek van de opzet minder ernstig. De bibliografie van secundaire literatuur is zeer, zeer kort. Wat de gebreken ook mogen zijn, deze paperback is een welkome aanvulling voor de bibliotheek van historici (vooral met een krappe beurs) die met een beperkte kennis van de medische geschiedenis aan historisch onderzoek over hygiëne willen gaan werken.

Myriam Daru

De geschiedenis van de gezondheid in 130 bladzijden

Rauch, A., *Histoire de la santé*, (Paris: Presses Universitaires de France, 1995) Que sais-je?, nr. 2925, ISBN 2-13-046734-2.

In de Franse reeks *Que -sais-je?* zijn al duizenden titels verschenen. Kennis voor de massa, maar niet neerbuigend gebracht en nog steeds met

47

NETWERK

590-591

4/5

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

een minimum aan illustraties (in de hier besproken uitgave geen één). De boekjes -echt klein formaat pockets - zijn zo'n 130 bladzijden lang en de thema's lopen sterk uiteen. Het kan van alles zijn: literatuuronderzoek, cocaïne, computertechniek of minimumsalaris. De auteurs zijn zeer vaak academici op hoog niveau. Zo ook André Rauch, auteur van deze geschiedenis van de gezondheid en hoogleraar aan de universiteit van Straatsburg. Dit werk baseert hij op eigen onderzoek over het lichaam, hygiëne, gymnastiek en vrije tijd en op secundaire literatuur. Zijn geschiedenis van de gezondheid gaat uit van de gezondheidszorg als preventieve praktijk. De belangstelling die hij aan de dag legt voor gymnastiek is in de tekst zichtbaar. Gezondheid is hier vaak goede gezondheid. De geschiedenis van de gezondheid, waarschuwt Rauch, speelt zich af binnen slecht gedefinieerde grenzen, tussen alledaagse gezond verstand recepten en medische beginselen. Hij heeft dan ook zijn bakens de geografische ruimte en in de tijd ruim gezet. Anders dan in de geschiedenis van de geneeskunde zoals door Jetter beoefend is de tekst van Rauch verhalend.

De filosofische en medische doctrines van de Griekse Oudheid vormen zijn startpunt. Daarbij bestrijdt hij de mythe van Hippo-

crates als vader van de geneeskunst. In zijn ogen is de hippocratische doctrine vooral een geformaliseerde volkswijsheid. Kok en medicus zijn gezamenlijk de bewakers van de gezondheid, maar de mens moet zorgen voor de juiste lichaamsdiscipline. Preventieve geneeskunde is levenshygiëne. Al in de hippocratische school vinden we de samenhang van hygiëne en milieu, microcosmos en macrocosmos. Observatie van de normaliteit in de natuur is de basis voor herstel. Via Plato en Aristoteles belanden we dan bij een van de meest invloedrijke figuren van de geneeskunde, Galenus. Wat Rauch ons niet vertelt, is waarom deze invloed zich over een zo lange periode heeft uitgestrekt. Zelf vraag ik me af of de schijnbaar onweerlegbare logica van Galenus niet daaraan debet is, evenals de stevigheid van zijn classificatorische constructies. Alles bij Galenus heeft een logische plaats, een logisch antwoord. Goede gezondheid staat boven slechte gezondheid. Hygiëne is er om de mens in goede gezondheid te houden, dus staat hygiëne bovenop. Lichaamsoefening en baden zijn bij de Grieken complementair, bij de Romeinen krijgt het baden een zelfstandige plaats.

In zijn behandeling van de Middeleeuwen gaat Rauch vrij uitgebreid in op de teksten, in het bijzonder de in volkstaal geredigeerde verza-

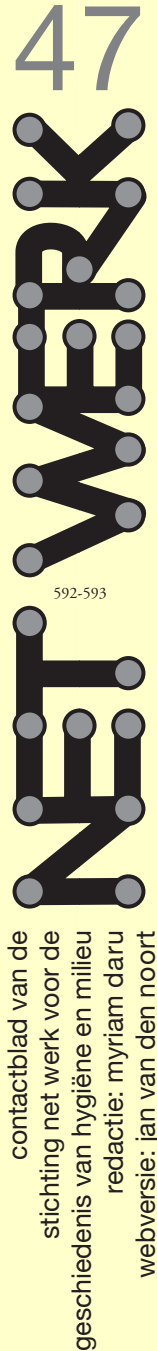
5
6 melingen van adviezen voor leken, chirurgijnen en barbieren. Hij benadrukt de morele voorschriften van zuiverheid en netheid. Schoon zijn is een morele plicht. Een recht lichaam is een teken van een rechte ziel. Het lichaam is een wereld in het klein die haar evenwicht in het grote evenwicht van de schepping moet handhaven. In de middeleeuwse maatschappijen komt ziekte vaak van buitenaf, figuurlijke en letterlijk. Het belangrijke is dan bij de eerste tekens er alles aan te doen om de bedreiging af te wenden. De bedreiging kan komen van alles wat in de openingen van het lichaam kan sluipen: ook water.

In de 16e eeuw behoort de lichaams oefening weer tot de opvoeding van de adel, later van de gegoede burgerij, als vrijetijdsbesteding en als bevordering van de gezondheid en goede uiterlijk. In de zeventiende eeuw neemt de kennis van de mechanische en de et echo tussen micro- en macrocosmos af. De discussie over voor- en nadelen van medicatie en lichaams oefening ten opzichte van elkaar is een blijvend thema. In de achttiende eeuw verschijnt de gymnastiek in de vele opvoedkundige handboeken en tractaten over gezondheidsleer (in 1808 telde John Sinclair zo'n 2000 van dergelijke werken). Veel werken vertonen een onontwarbare mengeling van medische en opvoedkun-

dige aanbevelingen. Versobering, respect voor natuur, aandacht voor het lichaam en het sterken van de ziel door oefening zijn dan voorwaarden om bescherming te vinden tegen corrumperende invloeden. Opmerkelijk is de opkomst van psychologische aspecten ten in de hygiënische adviezen (vreugde voorkomt obstipatie, zegt de Geneefse geneeskundige Ballexserd).

Aan het nut van lichaams oefening voor de individuele gezondheid voegen de Franse revolutionairen het maatschappelijk nut toe. Geneeskunde en opvoeding dragen bij tot de perfectionering van het menselijk geslacht en lichaams beweging is daarmee onafscheidelijk verbonden. Dat kan beter gebeuren in goed uitgeruste scholen dan in het gezin. Maar deze taak is niet te volbrengen als niet ook de omgeving - het milieu - bijdraagt tot de goede conditie. De revolutionaire geneeskunde maakte zich druk over krotten, lucht en licht. In 1794 heeft de Franse Convention een leerstoel voor openbare hygiëne en medische natuurkunde gecreëerd. De hygiënistische 19e eeuw kon beginnen.

Midden in het boek verandert dan de toon: de gezondheidszorg en de rol van de staat krijgen de aandacht, maar Rauch blijft trouw aan zichzelf door voortdurend het onderwijs



naar voren te halen. De school wordt bij uitstek de omgeving voor het opvoeden tot gezondheid en gymnastiek is het geëigende middel. De kennis over de fysiologische functies is inmiddels vergroot. Energie en voeding worden in gezondheidshandboeken met elkaar verbonden. Maar onderwijs is niet voldoende voor een verantwoorde maatschappelijke hygiëne. Het werkgebied van de 19e eeuwse gezondheidsleer gaat zich verbreden tot alle externe factoren die van invloed kunnen zijn en zoekt daartoe de wetenschappelijke, technische, praktische en politieke middelen. De hygiënistische rationaliteit moet dan ook vechten tegen volkswijsheid en ingeburgerde praktijken. Met de verruiming van het actieradius van de bevolking door nieuwe infrastructuren en verkeerstechnieken komt ook de mengeling van vertier en gezondheid aan zee en in de bergen. De romantische hygiëne voegt weer een individuele dimensie toe aan de gezondheid. Gezondheid en levenskunst gaan hand in hand bij de romantische dandy. Voor de armen gaat dit niet op. Maar voor de arme kinderen kan de dreiging van tuberculose leiden tot de eerste vakantie (in Frankrijk in de nog steeds bestaande opgehemde en verguisde 'colonies de vacances').

6
7 Van heel andere orde is de preventie door vaccinatie. Het maakt deel uit

van een andere soort gezondheidsstrategie. Het afwegen van risico's is een factor die in de twintigste eeuw zwaar gaat wegen in de openbare gezondheidszorg. Daarmee gaat de hygiëne als leidend principe achteruit. Rauch illustreert dit door te melden dat in Frankrijk de term 'santé publique' die van 'hygiène publique' gaat vervangen. Terwijl hij zich in een groot deel van het boek aan een al te sterk franco-centrisme probeert te onttrekken, draait het laatste deel van het boek bijna helemaal om de veranderingen in de Franse openbare gezondheid en de spanningen tussen staat en individu. In de laatste hoofdstukken komt de huidige lichaams cultuur bij wijze van afsluiting aan bod en krijgen zij veel meer dan andere delen een essayistisch karakter.

Het zal de lezer duidelijk zijn: Rauch heeft in het 127 bladzijden dun boekje (inclusief een ruim vijf bladzijden klein gedrukte bibliografie) een rijk verhaal weten te persen. Zijn poging om buiten de Franse grenzen te treden blijft slechts een kleine excursie. De bij Jetter zo rijk vertegenwoordigde Duitstalige hygiënisten krijgen bij Rauch - ondanks de geografische nabijheid van zijn universiteit met Duitsland - maar een zeer bescheiden plaats toegemeten. Daarmee komt de episode van de openbare hygiëne in dienst van de rassenleer helemaal niet in

het boek voor. Het interbellum is bij Rauch vooral een periode van sterke opkomst van allerlei vormen van ziektekostenverzekeringen en van de daarmee verbonden maatschappelijke organisatie. In de literatuurlijst zal men verder tevergeefs zoeken naar het boek van Alfons Labisch over de Homo Hygienicus, terwijl daarin veel soortgelijke onderwerpen zijn behandeld. Al wisselt de toon enigszins van periode tot periode, hij is er in geslaagd zowel een ontwikkeling te schetsen alsook een behoorlijke hoeveelheid feitenmateriaal aan te dragen. En voor de prijs van een 'Que-sais-je' hoeft niemand te schrikken.

Myriam Daru

Het hygienisch ontwaken bij de vloot

Groustra F.N. en J.R. Bruijn, Een kentering in de gezondheid aan boord. Bataafse vloten naar Oost- en West-Indië, 1802. **Tijdschrift voor de Zeeschiedenis** (1995)1, pp. 25-50.

Het 'grote hygiënische ontwaken' in de 19e eeuw drong ook door tot de vloot. In plaats van het louter cureren kreeg de marinearts ook het voorkómen van ziekten tot zijn taak. Die ommekeer vond eigenlijk al iets eerder plaats.

James Lind - 'founder of naval hygiene' - immers had in zijn 'Treatise of the scurvy' (1753) reeds gewezen op het belang van verse groenten om de zo gevreesde scheurbuik te voorkómen. Men probeerde door betere ventilatie iets tegen de kwalijke 'miasmata' te doen die opstegen uit het benedenschip, maar begin der 19e eeuw werden ook reeds desinfecterende middelen toegepast.

Ook de persoonlijke hygiëne van de equipage kreeg meer aandacht. De vuile 'zeeroversplunje' der schepelingen van weleer moest plaats maken voor uniforme, witte en blauwe kleding. Minstens één maal wekelijks vond het (verplichte) plunjewassen plaats. De bemanning kreeg ook zeep verstrekt.

Schoonschip maken - schoon, maar ongezond

De schepen werden ook beter schoongemaakt en hier liepen de meningen van commandant en chirurgijn vaak lijnrecht uiteen. Voor vele commandanten was de aanblik van schone, hagelwit geschuurde dekken het mooiste wat er was. Dagelijks werd er dan ook 'schoonschip' gemaakt, waarbij de dekken met grote hoeveelheden water werden schoongespoeld. Voor de bemanning was dat evenwel funest want dat spoelen dagelijks

hield minstens drie uur contact met water in. Bovendien drong het water ook tot de lager gelegen dekken door, waardoor er benedende een altijd vochtige atmosfeer ontstond. De voormalige marinearts en latere hoogleraar in de gezondheidsleer Gillis van Overbeek de Meijer (1831-1918) trok dan ook fel van leer tegen die 'dolzinnige waterplengwoede' die hij beschouwde als 'een bron van ongezondheid, van ongemak en van tegenzin tegen het verblijf aan boord'. Het zou beter zijn de dekken te laten schuren met droog zand en stenen: 'dry hollystoning' bij de Engelse en 'psalmenzingen' bij de Nederlandse vloot. Daarna was het dagelijks zwabberen met een natte dweil méér dan genoeg. Een maal per maand kon er 'schoonschip' worden gemaakt, maar alleen bij droog en warm weer.

Zijn Engelse collega Robert Finlayson had in 1824 in een artikel 'On the baneful influence of so frequent washing decks' reeds tegen dat ongebreidelde 'schoonschip' gefulmineerd. Aan boord van een oorlogsschip had hij de commandant geadviseerd de dekken alleen maar te laten schuren. De commandant hield echter vol dat de dekken met puitsen water moesten worden schoongemaakt. De gevolgen waren funest: steeds meer ontstekingen en abscessen traden op. Na een jaar

werd deze commandant opgevolgd door een ander die wél luisterde naar goede raad met als resultaat dat er snel een eind aan al die infecties kwam.

Miasmata verdrijven

Dankzij betere ventilatie methoden trachtte men de lucht te zuiveren in de diepere delen van het schip. Begin der 19e eeuw maakten ook chemische middelen hun entree. Eén der eerste was het chloor. Pas veel later kwam ozon. Omdat deze middelen stankwerend werken en in staat zijn onaangename zwavelwaterstofhoudende geurstoffen te ontleden, dacht men de vermeende schadelijke 'miasmata' uit de diepten van het schip te kunnen attaqueren. Tegen bacteriële ziekteverwekkers waren zij in de toegepaste concentraties echter waardeloos, maar dat besepte men toen nog niet.

Een kentering in de gezondheid aan boord

Gedurende de laatste vijf jaar waarin de Verenigde Oost-Indische Compagnie schepen uitzond bedroeg de sterfte op de heenweg rond de vier procent. Tijdens de wapenstilstand die voorafging aan de vrede van Amiens zond ons land in 1802 en 1803 ook koopvaarders en marineschepen naar de Oost. Toen was het sterftcijfer sterk ge-

47

NETWERK

7/8

594-595

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

daald: tot drie à vier promille! Een enorme daling dus. Waaraan kon deze verbetering worden toegeschreven? In het recente Tijdschrift voor de Zeegeschiedenis gingen dr. F. N. Groustra, arts en epidemioloog en prof. dr. J. R. Bruijn, hoogleraar in de zeegeschiedenis te Leiden uitgebreid in op deze vraag. Zoals wel te verwachten was, waren er meerdere factoren in het spel. Allereerst was er een betere voeding en het voorschrift dat ter voorkoming van scheurbuik extra zuurkool meegenomen werd. Voorts de verplichting dat de schepen in de aanloophavens vers water moesten laden plus verse groenten en vers fruit.

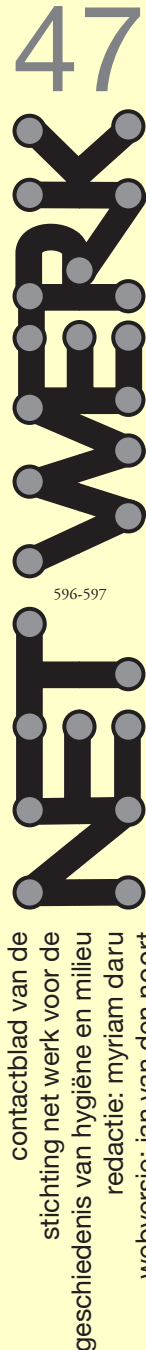
Belangrijk ook was de selectie en de keuring van de schepelingen vóór de reis begon. Vroeger was daarvan geen sprake en gingen vaak ook zieken mee.

Volgens de auteurs waren ook hygiënische maatregelen van belang. Bijvoorbeeld het regelmatige wassen en luchten van kleding en beddegoed, na verhitting in de broodovens (!) van het schip.

Met het oog op het aantal kubieke meter 'ademingslucht' werd het aantal opvarenden beperkt. Per drie ton waterverplaatsing 'wierden ingescheept 2 man mét bedden en provisiën'. Wat de ventilatie bene-

dendeks betrof werden roosters in de dekken, koelzeilen en 'tocht-pijpen' geïntroduceerd. Ook zou het pas ontdekte chloor als fumigatiemiddel in de ruimen zijn toegepast en vond een isolatie van de zieken met de verdere leefgemeenschap plaats.

Deze nieuwe ontwikkelingen op medisch-nautisch gebied vindt men ook terug in de prijsvragen die de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen uitgeschreven had over 'de ventilatie van scheepsruimten', 'de conservering van het drinkwater' de verbetering van de voeding der schepelingen' enzovoort. Het artikel toont enkele illustraties uit een bijdrage van de medicinae doctor Lambert Bicker 'overde nuttigheid van ventilators' (1801) waarop een 'koelzeil', de 'extractor van White' en de 'vuurhaard van Forfait' staan afgebeeld. [In Nederlandse en Engelse handboeken over scheepsgezondheidsleer worden deze verder niet vermeld]. Al met al vormt het hier gerefereerde artikel een bijdrage tot de kennis van handel en wandel bij de marine aan het begin der 19e eeuw.



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

G. T. Haneveld

Malaria en Malaise - de VOC in Batavia in de achttiende eeuw

Brug P.H. van der, **Malaria en Malaise, De VOC in Batavia in de achttiende eeuw.** (Amsterdam : De Bataafsche Leeuw, 1994), 237 blz, geïll., f 49,50.

In deze fraai verzorgde Leidse dissertatie van dr.ir.P.H. van der Brug staat één vraag centraal. Wat was de reden dat Batavia in het begin der achttiende eeuw nog als een bloeiende, maar vooral redelijk gezonde stad beschreven werd, terwijl na 1733 steeds weer werd gesproken over 'de grote sterfte aldaar en wat tot redresseren en afwendinge dier plaage zoude kunnen dienen'. Dat 'redelijk gezonde' uit de beginperiode van de stad liet zich alleszins vergelijken met andere delen van de archipel. Dysenterie, tyfus en malaria kwamen geregeld voor en zorgden voor een sterfte onder de nieuw gearriveerde dienaren der VOC van zo'n gemiddeld 400 per jaar. Na 1733 trad echter een enorme stijging in de sterftcijfers op. Méér dan 1500, soms zelfs meer dan 2500 doden jaarlijks werd daarna heel normaal. De meeste sterfgevallen deden zich in de eerste zes

maanden na aankomst voor. Uit de 'Doodlysten' en 'Dagh-Registers' van de stad kon dat nauwkeurig worden nagegaan. In totaal kwamen na 1733 onder het personeel van de VOC meer dan 85000 mensen om.

Voor de VOC was deze sterfte in meer dan één opzicht desastreus. Zo ontstond er bij de garnizoenen een groot gebrek aan militairen en - belangrijker nog - het werd steeds moeilijker voldoende zeelieden te recruteren om de retourschepen te bemannen. Bij gevolg waren tal van schepen niet in staat terug te keren naar het vaderland, terwijl de kostbare lading in de warenhuizen opgestapeld bleef. Financieel gezien betekende die enorme sterfte voor de VOC een catastrofe, die uiteindelijk (mede) leidde tot haar faillissement.

Van oudsher stak men de beschuldigende vinger uit naar de kilometers brede modderkust ten noorden van de stad van waaruit de kwade dampen zouden komen. Aan een andere oorzaak werd toen niet gedacht.

Dat achteraf gezien, die zo plotse-ling toegenomen sterfte misschien aan tyfus en dysenterie epidemieën toe te schrijven was, achtte van der Brug onjuist.

'Malaria - en malaria alleen' lag volgens hem ten grondslag aan de ongezondheid van de stad. Daarop wees o.a. de immuniteit die een overlevende na ongeveer een jaar ontwikkeld had. Maar die malaria moest dan wel veroorzaakt zijn door een muskiet die een broedplaats in brak water had; bijvoorbeeld de Sundaicus-muskiet. Die komt echter alleen maar langs de kust en hooguit 2 à 3 kilometer landinwaarts voor. En Batavia lag veel verder af van de zee. Van der Brug slaagde er echter in aan te tonen op een oude kaart dat in het brakke kustmoeras ten noorden van de stad omstreeks 1733 talloze zoutwatervisvijvers waren aangelegd. Latere kaarten lieten die vijvers meestal weg. Pas op moderne luchtfoto's en kaarten is een uitgestrekt vijvercomplex te onderscheiden van 8,5 km lengte en 1,5 km breedte. De massa's Sundaicus muskieten die men dààr aantrof waren onvoorstelbaar groot.

Van der Brug eindigt dan ook zijn onderzoek met erop te wijzen dat men jaren-, eeuwenlang gefixeerd was door dat stinkende modderstrand dat zo schitterend paste bij de leer van de miasmata. 'Door het denken binnen paradigma's heeft niemand toen aan de visvijvers gedacht'.

G.T. Haneveld

Werkcollege over milieugeschiedenis in de late Middeleeuwen

In het voorjaarstrimester 1994/95 heb ik in Leiden een inleidend tweedejaars werkcollege (d.w.z. gebaseerd op literatuur) gegeven onder de titel: "Water, bodem, lucht, vuur: de Hollandse ecologische crisis van de late Middeleeuwen in internationaal perspectief".

Uitgangspunt was de crisis van de 14e en 15e eeuw vanuit de stad te bekijken en te proberen vergelijkingen te maken met Duitse en Engelse situaties op drie systeemniveau's. Qua abstractie en ruimtelijke reikwijdte was het hoogste niveau het rivierensysteem van de Rijn en Maas delta. Hoe bepaalde die delta vestiging en vorming van de Hollandse steden, o.a. grondstoffen, transportmogelijkheden? Hoe hielden veranderingen in de delta samen met natuurlijke oorzaken als klimaatverandering (transgressietheorie). Hiervoor is o.a. vergeleken met de Vlaamse kustafbraak. Hoe grepen de steden in in het riviersysteem, o.a. afdammingen en oeveraanpassingen? Belangrijke case was hier Utrecht. Het tweede niveau betrof de relatie tussen de stad en haar onmiddellijke omgeving. Hoe verliepen de stromen tussen stad en platteland?

47 NET WERK

10
11

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

In het bijzonder, welke cultureel-materiële en industriële processen hadden welke invloed op het landschap? Hierbij was aandacht voor de verstening van de stad en de eindigheid van grondstoffen als turf en klei. Ook is getracht de veranderingen in het veenlandschap te beschrijven in relatie tot de veranderende economie van de steden. Hierbij zijn enige regio's vergeleken en is geprobeerd een vergelijking te trekken met de commercialisering van de bossen in Engeland. Tenslotte, op het derde systeemniveau is gekeken naar de huishouding van de stad. Hier is o.a. de watercyclus van consumptiewater en afvalwaterverwerking vergeleken met die van Duitse steden.

Uiteraard hebben we ons ook bezig gehouden met algemenere reflexie over onderwerpen als de vraagstelling van de milieugeschiedenis, de stand van het onderzoek en de mate van institutionalisering, de functie/legitimering van de milieugeschiedenis en de problemen die opdoemen bij interdisciplinair onderzoek.

Het enthousiasme van de studenten bij deze cursus was aanstekelijk. We zijn ter afsluiting op bezoek geweest bij het stadsarchief van Dordrecht waar we ingeleid zijn in het thema stad en water. Daarbij hebben we ook de Biesbosch, als voorbeeld van

een van de onbedoelde gevolgen van de laatmiddeleeuwse crisis, per kano bekeken. Men wil ermee verder. Een aantal studenten oriënteren zich nu op bijvakken in richtingen als milieukunde, planologie, geologie en blokken milieugeschiedenis bij andere universiteiten. Ik ben benieuwd.

Wat de methodische kant betreft was het onhandig dat milieuhistorische tijdschriften in Nederland niet of slechts in een enkele universiteitsbibliotheek te krijgen waren. Voorts is het ook lastig zoeken in bekende bibliografieën als de International Medieval Bibliography, waar trefwoorden als milieu nog niet ingeburgerd zijn. Het kon omzeild worden door meer toegespitste toegangen te gebruiken als stad: economie, geografie, openbare orde. Verder dank ik Wybren Verstegen (VU) en Henk van Zon (RUG) voor de ingangen die zij mij aange-reikt hebben.

Er is een tamelijk grote literatuurlijst in wording. Belangstellenden kunnen hierover contact opnemen.

Petra van Dam, Vakgroep Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-224421.

5-7 oktober 1995

13e Beneluxcongres voor de Geschiedenis der Wetenschappen

Mens en Aarde

Echternach (Luxemburg)

Op 5, 6 en 7 oktober 1995 vindt dit congres plaats in de vroegereabdij van Echternach. De organisatie is in handen van GeWiNa en Zuid-GeWiNa in samenwerking met de Rheinischer Kreis für die Geschichte der Medizin (Duitsland), het Nationaal Museum voor Natuurhistorie en de Séminaire d'Histoire des Sciences et de la Médecine (Luxemburg). Na de inleidende voordrachten komen aan het woord:

5 oktober

Dr. Robert Halleux (Luik), Les relations entre l'exploitation minière, l'industrie chimique et la chimie scientifique dans la région liégeoise (1600-1900).

6 oktober

Prof. E. den Tex (Leiden), Een voorspel van de moderne vulkaankunde in West-Europa, met nadruk op bijdragen uit de Republiek der Verenigde Nederlanden.
Dr. Jos Massard (Echternach), Les pionniers de l'étude géologique du Grand-Duché de Luxembourg: Steininger, Engelspach-La-

rivière et les autres.
Prof. dr. Geert Vanpaemel (Leuven), Geologie in België in de 19e eeuw
Dr. Emile W.A. Henssen (Amsterdam), Middelpuntzoekende en middelpuntvliedende krachten: reorganisatiepogingen van de Nederlandse geologische wetenschap onder invloed van de Bataafsche Petroleum Maatschappij (Shell) 1913-1930.

Prof. drs. F.R. van Veen (Delft), Van Waterschoot van der Gracht en de Amerikaanse controverse over Wegeners continentverschuivingstheorie in 1926.

Prof. dr. G.J. Borger (Amsterdam), Bodemdaling langs de zuidelijke Noordzeekust. De geschiedenis van een idee.

Drs. Wim van der Schoor (Utrecht), De Indische bodem: bodemkunde in de laatste eeuw in Indië.

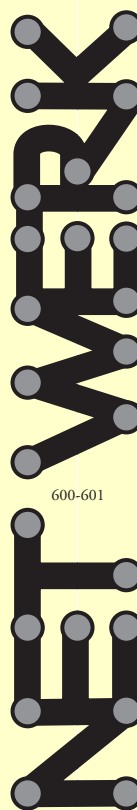
Drs. Ben Gales (Groningen), Chaos tussen vraag en aanbod. Boringen naar steenkool in Nederlands Limburg in de 19e en 20e eeuw.

Dr. Henk Muntjewerff (Maas-tricht), De ontwikkeling van de technische stofbestrijding in de Nederlandse steenkolenmijnbouw.

7 oktober

Prof. H. Schott (Bonn), Die Bedeutung der Naturphilosophie des Paracelsus.

47



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Marc Bruck (Luxemburg), De aquis medicatis, l'usage des eaux minérales en thérapie au 18ème siècle à l'exemple des écrits de H.J.N. Crantz.

Prof. dr. Nicolaas A. Rupke (Göttingen), Humboldtian medicine: medical geography in an age of imperialism.

Dr. Georges Theves (Luxemburg), Ces maladies qui se cachent dans la terre: charbon et tétanos - deux maladies des animaux et de l'homme.

Mw. prof. dr. I. Müller (Bochum), Die Anfänge des Grubenrettungswesens im Ruhrgebiet.

Prof. dr. dr. Alfons Labisch (Düsseldorf), Die Montanindustrie im Gewerbemedizinaldienst des Regierungsbezirks Düsseldorf. Deelname (inclusief proceedings) Fl 95.-, Congresdiner Fl. 75.-
Postgiro 91341 t.n.v. Genootschap GeWina te Delden, onder vermelding van "Beneluxcongres 1995"
Informatie: GeWiNa p/a Instituut voor geschiedenis der Natuurwetenschappen, Nieuwe Gracht 187, 3512 LM Utrecht
tel. 030-538283

Bijeenkomsten

14-15 september 1995

Het veranderend natuurbeeld in de zeventiende eeuw/ the changing face of nature in the seventeenth century

(voertaal engels)

Sessie I: the concept of nature

Sessie II: Nature as a signifier

Sessie III: Modernisation and natural science

Sessie IV: Philosophy and theology

RU Groningen Rudolf Agricola Instituut

Inschrijfgeld: f 70.- voor 2 dagen

(studenten + aio's f 25.-) inclusief koffie, lunches en receptie. f 40.-/15.- voor een dag. Gironummer

4600314 t.n.v. E. Salverda, Groningen o.v.v. Congres. Sluitingsdatum 1 september 1995.

Vakgroep Geschiedenis, postbus 716, 9700 AS Groningen

Info: dr. R.H. Vermij/ E. Jorink /E. Salverda/ tel. 050-63 61 17 / 050-77 76 68/050-77 12 12

email: H.G.M.Jorink@Let.Rug.Nl

13 oktober 1995

Symposium '100 jaar natuurbeleving'

Informatie en brochure: Heimans en Thijssestichting, Hugo de Vries Centrum, Plantage Middenlaan 2 c, 1018 DD Amsterdam; tel. 020-622 81 15.

25 november 1995

Wetenschapshistorische dag

Museum Boerhaave, Lange St. Agnietenstraat 10, Leiden.

Op deze dag krijgen diverse verenigingen en stichtingen die zich bezig houden met de geschiedenis van allerlei wetenschappelijke disciplines de gelegenheid met elkaars werk en achterban kennis te maken en de eigen activiteiten te presenteren. De entourage biedt ook mogelijkheden voor het presenteren van collecties die normaal slechts in hele kleine kring bekend zijn.

13
14 Organisatie: GeWiNa i.s.m. zusterorganisaties.

Informatie: dr. Lodewijk Palm Instituut voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, Nieuwe gracht 187, 3512 LM Utrecht tel. 030-538283

Signalementen

Het meest opmerkelijke sinds het laatste nummer van Net Werk is de komst van het lang beloofde tijdschrift *Environment and History*. De officiële verschijningsdatum op de kaft van dit allereerste nummer was februari. Het is de bedoeling van de uitgever om drie nummers per jaar uit te brengen. Bij de sluitingsdatum van Net Werk was nog geen nummer twee binnengekomen. *Environment and*

History is duidelijk mondiaal van karakter, evenals de zusterpublicatie *Environment and Values*. Met dit tijdschrift is dus jammer genoeg geen vervanging gekomen voor het verdwenen Europees tijdschrift voor milieugeschiedenis. In België is wel een kleine groep wetenschappers bezig een Nederlandstalige publicatie op poten te zetten. De plannen zijn voorzichtig qua omvang en frequentie van verschijning. Aangezien lezers van Net Werk tot de doelgroep behoren, zouden lezersreacties voor de samenstellers van dit nieuwe blad interessant kunnen zijn. Loont zich een apart Nederlandstalig wetenschappelijk tijdschrift voor milieugeschiedenis?

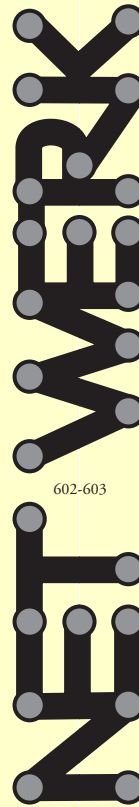
Beinart, W. en P. Coates, *The Taming of Nature* (London: Routledge, 1995) Historical connections, ISBN 0-415-11468-3, 120 blz. £ 6.99.

Bradley, R. S. en P. D. Jones, (ed.) *Climate since A.D. 1500*, (London/New-York: Routledge, 1994) herziene druk, ISBN 0-415-07593-9. £ 85.

The revised edition includes a new chapter summarizing the wealth of literature on climatic change to emerge in recent years and includes a new and expanded index.

Bramwell, A., *The Fading of the Greens: the Decline of Environmental Politics in the West* (New Haven/London: Yale University

47



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

602-603

Press, 1994), ISBN 0-300-06040-8, xi, 224 blz. £ 18.95.

Breeze, L. E. , *The British Experience with River Pollution, 1865-1876*, besproken door Christopher Hamlin. In: *Isis*, ISSN 00211753, 85(4), 1994, p. 707.

Christensen, P., J. E. Skydsgaard en N. Steengaard, 'The Decline of Iranshahr. Irrigation and Environments in the History of the Middle East 500 BC to AD 1500', *Historisk tidsskrift*, jrg. 94 (1994) 1, pp. 111-118.

Elliot, R., (ed.) *Environmental ethics* (Oxford [etc.]: Oxford University Press, 1995) Oxford readings in philosophy, ISBN 0-19-875143-5 / 0-19-875144-3 (pbk), VI, 255 blz.

Elvin, M. en S. Ninghu, 'Man against the Sea: Natural and Anthropogenic Factors in the changing Morphology of Harnzhou Bay, circa 1000-1800', *Environment and History*, jrg. 1 (1995) 1, pp. 3-54.

Evans, D , *A history of nature conservation in Britain* (London: Routledge, 1991), ISBN 0-415-6652-2 (Hb) 0-415-07925-x (Pb). £ 45/£ 12.99.

Fairhead, J. en M. Leach, 'Reading Forest History Backwards: the Interaction of Policy and Local Land Use in Guinea's Forest - Savanna Mosaic', *Environment and History*, jrg. 1 (1995) 1, pp. 55-92.

14
15

Golley, F. B., *A history of the ecosystem concept in ecology. More than the sum of the parts*, (New Haven/London: Yale University Press, 1993), ISBN 0-300-05546-3, 254 blz.

Haan, G. de (ed.), *Umweltbewusstsein und Massenmedien. Perspektiven ökologischer Kommunikation*, (Akademie Verlag, 1995), ISBN 3-05-002687-1, ca 280 blz. (bevat een deel over musea).

Lamb, H. H., *Climate, history and the modern world* (London: Routledge, 1995) 2e druk, ISBN 0-415-12734-3. £ 55.

This 2nd edition includes a new preface and illustrations, together with extensive new material reviewing the wealth of literature to emerge in recent years, and offering a new understanding to the problems of future climatic fluctuations and forecasting.

Prashad, V., 'Native Dirt/Imperial Ordure: The Cholera of 1832 and the Morbid Resolutions of Modernity', *Journal of historical sociology*, jrg. 7 (1994) 3, pp. 243-260.

Redclift, M., 'In Our Own Image: The Environment and Society as Global Discourse', *Environment and History*, jrg. 1 (1995) 1, pp. 111-124.

Reid, A., 'Humans and Forests in Pre-colonial Southeast Asia', *Environment and History*, jrg. 1 (1995) 1, pp. 93-110.

Rigter, R. B. M., 'Uit de bibliotheek van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde: een hygienistische parel, het handboek van Ali Cohen (1872)', **Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde**, jrg. 139, 4, pp. 195-197.

Rodenstein, M., 'Health and Urban Planning in Germany: A Historical View', **Capitalism Nature Socialism**, jrg. 6 (1995) 21 (march).

Rogers, N., 'Dirt and Disease: Polio before FDR', **Journal of social history**, jrg. 27 (1994) 4, pp. 872-875.

Shortland, M., **Science and Nature: Essays in the History of the Environmental Sciences**, besproken door Dennis L. Simms. In: *Technology and culture*, ISSN 0040165X, 36(1), 1995, p. 196.

Terret, T., 'Hygienization: Civil Baths and Body Cleanliness in Late Nineteenth-Century France', **The international journal of the history of sport**, jrg. 10 (1993) 3, pp. 396-408.

Victor, D. G., 'On writing good histories of climate change and testing social science theories. An editorial comment', **Climatic change**, jrg. 29 (1995) 4.

Whitney, G. G., **From Coastal Wilderness to Fruited Plain: A History of Environmental Change in Temperate North America from 1500 to the Present**, besproken

in *Nature*, ISSN 00280836, 374 (6517), 1995, p. 24

Wilke, J. (redactie. Landeshauptstadt Stuttgart, Kulturamt; in samenwerking met Hospitalhof Stuttgart) **Zum Naturbegriff der Gegenwart. Projekt "Natur im Kopf"**, Stuttgart 21. - 26. Juni 1993 (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1994) *Problemata*, nr. 133. ISBN 3-7728-1585-5 / 3-7728-1587-1 pbk, 432 blz.

47 NET WERK

604-605

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

48 NET WERK

606-607

InterNet Werk

Myriam Daru

Het kon op den duur niet uitblijven. Net Werk is nu via het email nummer van de redactie bereikbaar. De aansluiting was voor mij de aanleiding voor een zoektocht op het internet met als doel de mogelijke bronnen en discussiegroepen. Een eerste resultaat vindt u in dit nummer. Email kan natuurlijk meer betekenen: meer uitwisseling van

gedachten, nieuwtjes, oproepen enzovoorts. Ik geloof toch dat dat de communicatie via de elektronische, vaak gestremde, snelweg het gedrukte woord niet vervangt (zie het bericht hieronder)

Voor de persoonlijke contacten hebben we de studiebijeenkomsten van Net Werk. De komende studiedag op 27 oktober a.s. (zie hiernaast) heeft ook letterlijk te maken met netwerken

mdaru@iaehv.nl

Nieuw: Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis

In december a.s. zal een nieuw tijdschrift verschijnen over ecologische geschiedenis en milieugeschiedenis met bovenstaande titel. Het is een initiatief dat in Vlaanderen zijn oorsprong vindt maar recent werd ook de samenwerking met Nederland definitief bezegeld. Het is voorlopig een bescheiden initiatief: er zullen een tweetal nummers per jaar verschijnen op A4 formaat van een vijftientigtal pagina's. Het tijdschrift interpreteert ecologische geschiedenis in de ruime zin maar beperkt het wel tot de menselijke ecologie: alle aspecten van de geschiedenis die de relatie en interactie tussen mens en milieu belichten komen aan bod. De nadruk valt op de Nederlanden. Het tijdschrift wil ook zo ruim mogelijk interdisciplinair werken. Vandaar dat het eerste nummer bijdragen zal bevatten van historici, archeologen, een klimatoloog, een geograaf en een milieufilosof. Ook aankondigingen van initiatieven op het terrein van de milieugeschiedenis en boekbesprekingen worden opgenomen.

Redactieadres (boeken ter bespreking en artikelen)
Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis,
Universiteit Gent, Blandijnberg 2
B-9000 Gent.
tel. 0032/9/264.40.18
fax. 0032/9/264.41.82

Administratie: Groot-Brittanielaan 43 B-9000 Gent
tel. 0032/9/2237065
fax. 0032/9/2239738
Abonnementen door overschrijving van F.25 of 450 BF op rekeningnummers 21.21.73.510 (NL.) en 523-O800251-76.

Visstand en visvangst in het verleden

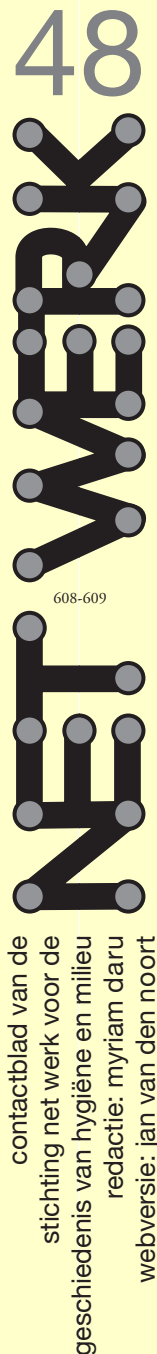
Studiedag van de stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu

27 oktober 1995, Utrecht

Plaats: Academiegebouw van de Rijksuniversiteit Utrecht, Domplein 29, zaal 30. Toegang vrij.

- 10.00 - 10.30 drs. Petra van Dam (RU Leiden) Palingvisserij en veranderende waterhuishouding bij Spaarndam in de vijftiende eeuw
- 10.30 - 10.50 Discussie
- 10.50 - 11.05 Korte koffiepauze
- 11.05 - 11.35 dr. Florike Egmond (RU Leiden) Haringvisserij in de Noordzee in de zestiende eeuw
- 11.35 - 11.55 Discussie
- 12.00 - 13.30 Lunchpauze
- 13.30 - 14.00 drs. Joke Ubbens (RU Groningen) Kabeljauwvangst bij Noorwegen in de zeventiende eeuw
- 14.00 - 14.20 Discussie
- 14.20 - 14.35 Korte Theepauze
- 14.35 - 15.05 dr. Jaap Kerkhoven, Najaarsharing in de Zuiderzee, ca. 1875-1890
- 15.05 - 15.45 Discussie en fronding

Nadere inlichtingen en aanmelding bij dr. Henk van Zon, Vakgroep RAHS RUG (050-635950 / 05928-56337) en drs Petra van Dam, Vakgroep Geschiedenis RUL (071-272711)



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Palingvisserij en veranderende waterhuishouding bij Spaarndam in de vijftiende eeuw

Petra van Dam

In de 15e eeuw ontstond een langdurig conflict over de sluisvisserij bij Spaarndam tussen de graaf van Holland, het hoogheemraadschap van Rijnland en de pachters van de visserij. Ook de stad Haarlem bemoeide zich ermee. In deze lezing, een tussentijds verslag van 'work in progress', bespreek ik enkele aspecten van deze kwestie tegen de achtergrond van grootschalige veranderingen in de Rijnlandse waterhuishouding, het proces van staatsvorming en de commercialisering van het platteland in de late middeleeuwen.

Haringvisserij in de Noordzee in de zestiende eeuw

Florike Egmond

Dat de haringvisserij (naast textielnijverheid en bierbrouwerij) een van de grootste bronnen van welvaart vormde in de Nederlanden van de 15e en 16e eeuw is overbekend. Over opbrengsten en inkomsten van de haringvisserij op de Noordzee weten we het een en ander evenals over de konvooiering van de haringvloot, de scheepstypen en de belangrijkste vissershavens. In mijn voordracht zal ik ingaan op een aantal tot nog toe onderbelichte

aspecten van de haringvangst in de 16e eeuw. Die aspecten kunnen alle gerangschikt worden onder de noemer dagelijkse praktijk of dagelijks leven, en betreffen in de eerste plaats de visafslag en de groothandel, de export naar het achterland, en de smaak- en eetgewoonten van de consumenten. Overigens komt daarbij zijdelings ook de visserij op bot en schol ter sprake. Voor informatie over de dagelijkse praktijk van haringvangst en -handel in dit tijdperk heb ik gebruik gemaakt van twee typen bronnen waarvan de eerste tot nog toe in dit opzicht vrijwel geheel verwaarloosd is, en de tweede slechts vrij oppervlakkig is geraadpleegd. De processtukken van de Grote Raad van Mechelen (ca 1480-1575) bieden soms onverwacht gedetailleerde informatie over de haringvisserij vanuit de aan de rivieren gelegen plaatsen, zoals Delfshaven en werpen licht op verladen, aanvoer en handel. Daarnaast is in het beroemde Visboek (1577-1582) van Adriaen Coenen (een zeldzaam, geïllustreerd handschrift dat zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag) zeer gedetailleerde informatie te vinden over de zeevisserij vanuit dorpen aan de Zijde (de kust van het vasteland van Holland, waar men in de meeste gevallen geen eigen haven had, maar de platbodems op op het strand trok). Het Visboek biedt verder talrijke illustraties en kaarten en valt bovendien

te beschouwen als een egodocument geschreven door een visexpert.

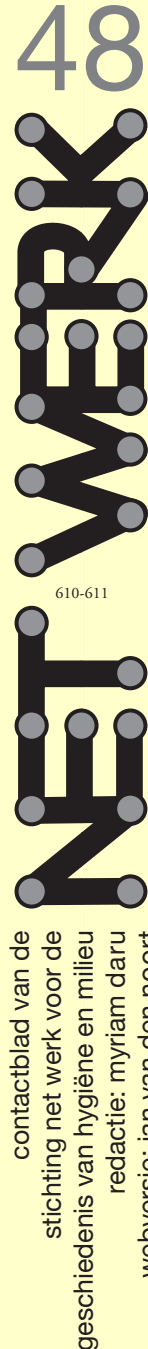
Kabeljauwvangst bij Noorwegen in de zeventiende eeuw

Joke Ubbens

Stokvis was al vanaf de 12de eeuw het belangrijkste exportartikel van Bergen in Noorwegen. Vanaf de 17de eeuw waren de Hollanders de belangrijkste afnemers van dit product. De producenten van de stokvis woonden honderden kilometers ten noorden van Bergen, in Nordland. Elk jaar, vanaf ca. eind januari tot half maart, trokken ze in groten getale naar de kusten van Lofoten en Vesterålen om te vissen op kabeljauw die, nadat hij zich in de Barentszee heeft vetgegeten, hier komt paaien (de Noren hebben voor paaiende kabeljauw een apart woord: 'skrei'). Direct na de vangst werd de vis door de vissers zelf te drogen gehangen en vervolgens in de voorzomer met zeilschuiten ('jekta') naar Bergen gebracht, waar de vis geruimd werd tegen graan en graanproducten. Deze commerciële visserij vond dus slechts plaats gedurende een aantal weken tijdens de laatste wintermaanden. Het grootste deel van het jaar hielden de producenten van de stokvis zich bezig met landbouw en visserij ten behoeve van hun eigen levensonderhoud. Toch was de productie voor de markt voor deze vissers/boeren waarschijnlijk een

bestaansvoorwaarde. De verbouw van granen was ten noorden van de poolcirkel een marginale bezigheid, die zelfs in jaren met relatief goede oogsten te weinig opleverde voor de totale graanbehoefte van de 'Nordlendinger'.

De vangst van de 'skrei' vond plaats voor de kust, met bootjes van zo'n 6 meter lengte waarin 2 à 3 man zaten. Terwijl één van hen de boot tegen de wind inhield visten de anderen met de 'jukse', een handsnoer met een zinker van steen en één enkele haak. Eén man kon op deze manier in een goed vangstseizoen wel zo'n 1300 vissen aan boord brengen, maar de normale vangst per man lag tussen de 6 à 700 vissen, oftewel 30 tot 40 wagen stokvis (een waag is 18,5 kg.). Al bedroeg de totale uitvoer vanuit Bergen -verreweg de voornaamste uitvoerhaven voor stokvis- in bijvoorbeeld een topjaar als 1655 bijna 350.000 wagen of 30.000 tonnen (1 ton is 12 wagen), de vraag of deze visserij in de 17de eeuw ecologische gevolgen had lijkt wat gezocht. In de komende eeuwen zou er per eeuw steeds een veelvoud van de hoeveelheden van de vorige eeuw gevestigd worden, van 10.000 tonnen in 1590 tot 1,2 miljoen tonnen in de jaren 60 van de twintigste eeuw. Een andere factor, het klimaat, heeft in deze tijd misschien wel een aantoonbare invloed gehad op de kabeljauwstand in Noord Noorwe-



gen. De bronnen wemelen in de laatste twee decennia van de 17de eeuw van klachten over de vangsten, die jaar na jaar buitensporig slecht waren, en de vraag dringt zich op of er een verband bestaat tussen de hoeveelheden gevangen vis en het feit dat precies deze jaren de koudste waren van de periode van circa 1550 tot 1850, die bekend staat als de Kleine Ijstijd.

Najaarsharing in de Zuiderzee, ca. 1875-1890

Jaap Kerkhoven

De belangrijkste vangst voor de Zuiderzeevissers was de haring. Deze viel in het voorjaar vanuit de Noordzee masaal binnen om kuit te schieten, maar al in het najaar waren er voorlopers te vinden in de Zuiderzee. In het laatste kwart van de 19e eeuw liep de vangst van deze economisch waardevolle najaarsharing sterk terug. Een tweetal thema's wordt uitgewerkt. Het eerste is de ecologische ontwikkeling: de aard van de Zuiderzeeharing en de invloed van de ontwikkelingen binnen de bedrijfstak op de visstand. Het tweede thema is de manier waarop gereageerd werd op de achteruitgang in de vangsten: de opvattingen onder de vissers over haringrassen en over de schadelijkheid van specifieke vangstmethoden, en hun wensen inzake overheidsbeleid als antwoord op het gerezen probleem.

Milieugeschiedenis aan de universiteit van Linköping (Zweden)

ENVIRONMENTAL HISTORY, STEWARDSHIP AND MANAGEMENT

This course runs one full semester and is given by the Department of Water and Environmental Studies at the Institute of Tema Research.

A department faculty of 20, including professors, senior lecturers and researchers, at the department represent a wide range of disciplines from the natural as well as from the social sciences. It is a graduate school with about 30 PhD students in full-time studies.

The course focuses on one of the department's major research areas, the environmental impact of societal development. The stewardship aspect has an interdisciplinary perspective on the environmental consequences of natural resource use. The management aspect conceptualizes the challenges implied and deals with policy formulation and implementation.

The course consists of three parts: 1. Societal vulnerability conditioned by changes in the environment. This part of the course presents major environmental problems in a historical perspective. It will include an assessment of the environmental challenges that are

likely to develop in the future. Special attention is given to problems with regard to their degree of persistence, their geographical pattern and to what extent they contribute to the societal vulnerability.

2. Values, attitudes and management of environmental policies. The prerequisites of environmental policies and stewardship are analyzed, including the evolution of environmental ideas and attitudes. This part also deals with the sequence of the environmental policy formation, particularly planning and implementation. The focus of the course is on the Swedish experience.

3. Individual essay.

Each student will write a topical essay concerning some specific aspect dealt with in the course.

Course particulars:

Full-time study during one semester (January-May 1995). The course is jointly designed and taught in English by the department faculty.

Entrance requirements: At least one full year of undergraduate studies in a discipline relevant to the course.

Contact persons:

About this course: Professor Jan Lundqvist, tel +46 13 28 22 72 and Dr. Marianne Löwgren, tel +46 28 22 91. Fax: +46 13 13 36 30. About studying in Linköping: Carina Persson, tel +46 13 28 18 14. Fax: +46 13 28 16 99.

Milieuhistorisch discussieforum op Internet

ASEH-L on

listproc@unicorn.acs.ttu.edu

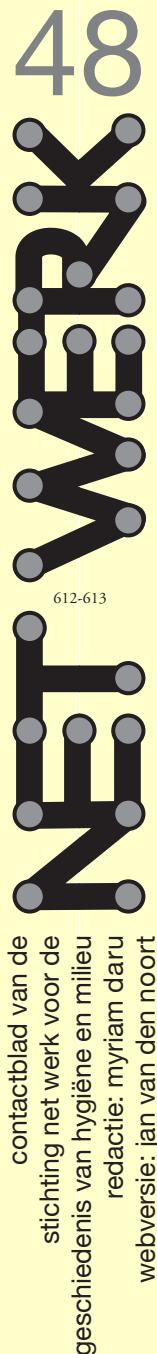
An Open Forum for Discussion of Environmental History

This announces a change of address for ASEH-L, a list open to the discussion of all topics pertaining to human interaction with the environment in the past.

Environmental history is the study of human interaction with the environment in the past. The list, reflecting the field, is highly interdisciplinary in membership and discussion content.

Observers as well as active participants are welcome: this is a public forum. List-based discussion in the liberal arts is in some ways more akin to oral than to written discourse, and its rhythms and achievements are perhaps best compared with the kind of communication that occurs in public squares in those countries which have managed to maintain pre-modern traditions of informal public gathering. Yet there is a difference, too, in that all discussion is recorded, retrievable, and searchable by textstring with Boolean operators. List archives are currently available via the gopher server at Texas Tech University (TTACS3.ttu.edu; username: GOPHER) and by listproc command.

This is a LISTPROC (rather than LISTSERV) managed list.



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

To subscribe send mail to ==> listproc@unicorn.acs.ttu.edu <== with the message: subscribe ASEH-L Yourfirstname Yourlastname (bij inschrijving wordt aangegeven hoe men aan de lijst van commando's kan komen die erkend worden door de server, met name door de boodschap Help te sturen naar listproc@unicorn.acs.ttu.edu) This list is sponsored by: The American Society for Environmental History
Owner/editor/moderator: Dennis C. Williams Department of History dwilliam@aix1.ucok.edu Southern Nazarene University (405) 491-6654 Bethany, OK 73008
Technical support manager: David McGaughey Academic Computing Services mcgoy@unicorn.acs.ttu.edu Texas Tech University

Een Frans-Nederlandse promotie over wonen en hygiëne

Op 2 oktober a.s. promoveert Elsbeth Kalff aan de Université de Paris 7 op het thema: 'L'hygiénisation de la vie quotidienne. Le logement insalubre à Paris (1830-1990)'. Mocht u dan in Parijs zijn: de promotieplechtigheid vindt plaats vanaf 14 u, 2 place Jussieu (métro Jussieu) (tour centrale, salle 716, 7e étage).

Symposium 31-jarig akkoord

LEIDEN, 14 december 1994,

Donderdag 14 december 14.00-17.00 uur, Grote Zaal van Rijnlants huis, Breestraat 48, Leiden Symposium ter gelegenheid van het feit dat 400 jaar geleden het 31 jarig akkoord tussen de stad Leiden en het hoogheemraadschap van Rijnland werd gesloten. Georganiseerd door het Gemeentearchief Leiden en het Hoogheemraadschap van Rijnland.

Sprekers:

mr. M.H.V. van Amstel: Het ontstaan van het 31 jarig akkoord
drs. R.C.J. van Maaanen: De ongemakkelijke verhouding tussen Leiden en Rijnland
ir. L. Barendregt: Leiden zorgt zelf voor haar waterhuishouding
dr. L.A.M. Giebels: De teloorgang van het 31-jarig akkoord
De bijeenkomst wordt geleid door de burgemeester van Leiden en de dijkgraaf van Rijnland. Na afloop een borrel in het stadhuis.

Opgave vóór 1 december: afdeling Archiven van het Hoogheemraadschap van Rijnland, Postbus 156, 2300 AD Leiden.

Tel. 071-259319 (na 10 oktober 071-5168319)

Third International Conference on Urban History

Budapest, 29 tot 31 augustus 1996

De European Association of Urban Historians organiseert voor de derde maal een internationale conferentie over stedengeschiedenis. Na Amsterdam (1992) en Straatsburg (1994) ontvangt nu Budapest de conferentiegangers. Van 29 tot 31 augustus 1996 is de Centraal Europese Universiteit van Budapest gastheer van de conferentie 'Cities in Eastern and Western Europe'. Prof. Heinz Schilling (Humboldt Universität Berlin) zal de conferentie openen met de lezing 'Church and State in the European Town in the Early Modern Period'. Prof. Herman van der Wee (Universiteit Leuven) verzorgt de afsluitende lezing getiteld 'The European City and Global Industrialisation'.

De conferentie kent 'major sessions' waar 8 à 9 papers aan bod komen en 'specialist sessions' met zo'n 4 à 5 papers per sessie. (M= medieval; EM= early modern; MOD= contemporary)

In een aantal sessies is plaats voor papers met een hygiënisch-historische of milieu-historische nadruk:

3. The European city and energy (EM/MOD)
14. Public transport and urban space 1890-1939 (MOD)
15. Sanitary policy in the 19th and

- 20th centuries (MOD)
 17. Cooperative housing (MOD)
 18. Housing policy in comparative perspective 1900-1939 (MOD)
 19. Healthy cities: preventive medicine and medical care (MOD)
 20. Seaside towns in the 19th and 20th centuries (MOD)
- Engels, Frans en Duits zijn de voertalen. Voorstellen voor papers moeten voor 1 november 1995 binnen zijn. Inschrijving voor deelname aan de conferentie is mogelijk tot uiterlijk 1 januari 1996.

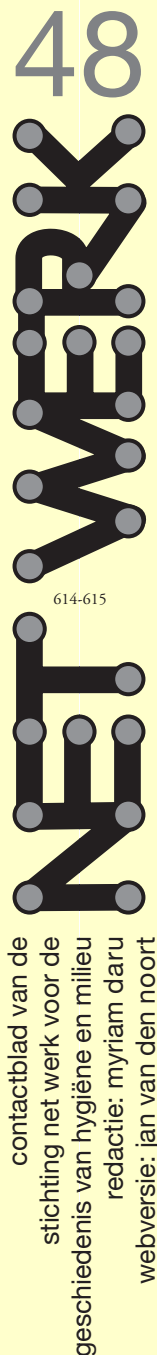
Voor meer informatie: Jan van den Noort tel. 010-4366014, JanvdNoort@ext.eur.nl

Environmental, long-term governability and democracy:

21st century prospectives for the environment. Internationale conferentie te Fontevraud (Frankrijk) 9, 10 en 11 september 1996

De lijst van organiserende of ondersteunende instanties is te lang om hier in haar geheel op te nemen. Het Franse ministerie voor het milieu is de centrale organisatie en werkt met steun van de Europese Commissie.

Bij de achtergrond tekst is een paragraaf opgenomen waarin geschiedenis expliciet aan de orde komt:



History has shown us that the adoption or the enforcement of environmental policies or international agreements are also affected by important inertia - or time lags - perhaps resulting from the paradox that in this area, remedies are highly depending on the same people or bodies responsible for the problems themselves: thus the implementation of such policies often takes 30 to 50 years.

Een van de voorgestelde topics voor een workshop is: History and memory as references for collective long-term awareness and decision making.

De organisatoren zien dit thema als onderdeel van dag twee, 'Desirable futures', met de volgende vraagstelling:

- what principles should be the most appropriate to take long-term perspective into account in environmental actions?
- what images do the various 'actors' have of a desirable future for the environment?

Voorstellen voor papers in het Frans of Engels, (minimaal een bladzijde, 2500 tekens lang) dienen voor 30 oktober 1995 te worden gestuurd naar de selectie commissie p/a Mr. Jacques Theys of Mr. Jean-Marc Salmon, CPVS/DRAST, Ministère de l'Aménagement du Territoire, de l'Équipement et des Transports,

Tour Pascal B, F 92055 Paris La Défense Cedex 04, Frankrijk. De beslissing wordt midden december kenbaar gemaakt.

Voor meer informatie kan men zich wenden tot M. J. Theys, (adres zie boven) tel. 00-33-1 40 81 63 21, fax 00-33- 1 40 81 63 96 of M. J.M. Salmon, Ministère de l'Environnement, DGAD/SRAE, 20 avenue de Ségur, F 75302 Paris 07 SP, Frankrijk, tel. 00-33-1 40 81 15 34, fax 00-33-1 40 81 63 96.

De conferentie vindt plaats in de koninklijke abdij van Fontevraud, waar een deel van het gerestaureerde abdij complex geschikt is gemaakt voor conferenties. Een hotel bevindt zich binnen het uitgebreide abdijcomplex in een voormalig mannenklooster uit de zeventiende eeuw. De kosten zijn 1200 FF voor inleiders en 2000 FF voor gasten inclusief conferentiemap, proceedings, hotelverblijf en alle maaltijden

De geschiedenis van een concept: het ecosysteem

Golley, F. B., **A history of the ecosystem concept in ecology. More than the sum of the parts**, (New Haven/London: Yale University Press, 1993), ISBN 0-300-05546-3, 254 blz.

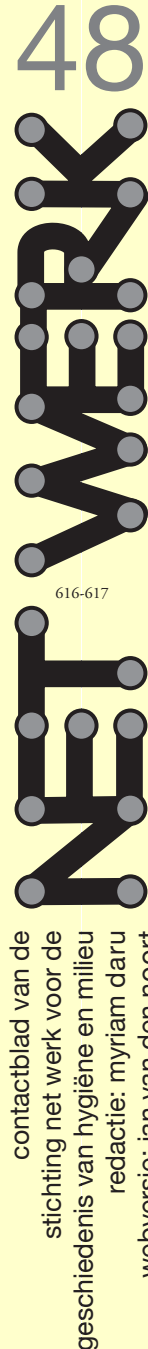
Het is niet de eerste keer dat de geschiedenis van het concept van ecosysteem in een boek voorkomt.

10 Peter J. Bowler heeft het hierover
11 in zijn **Fontana History of the Environmental Sciences** en Jean-Paul Deléage in zijn **Histoire de l'écologie** eveneens. Bij Bowler is dit slechts een deel van de paragraaf over 'Populations and systems', waarbij hij trouwens de naam van de pionier Raymond Lindeman met twee n's spelt. Deléage is uitvoeriger in zijn betoog.

Nog meer in detail is het ecosysteem concept behandeld in een boek van Joel Hagen onder de titel **An entangled bank: the Origins of Ecosystem Ecology**. Noch Bowler, noch Deléage komen voor in Golley's bibliografie. Wel Hagen. Waarom dan nog een keer deze geschiedenis? Volgens Golley is zijn benadering anders dan die van Hagen. Deze plaatst het ecosysteem concept in de context van de geschiedenis van de Amerikaanse en de Engelse ecologie. Hij gaat uit van de actoren -waarvan hij er zelf een is - en van het concept zelf, en van de controversen waarin het concept centraal stond. Golley heeft met Eugene P. Odum samengewerkt. Door zijn persoonlijke inzet en kennis van de omstandigheden komt een van de bijzondere feiten rondom de ontwikkeling van het begrip ecosysteem ter sprake: de

ecosysteem studies van de U.S. Atomic Energy Commission.

Al in 1947 begonnen Amerikaanse biologen de effecten van kernenergie op levende wezens te bestuderen in de woestijn van New Mexico. Zij hoefden zich financieel geen zorgen te maken. De koude oorlog zorgde ervoor dat de subsidies rijkelijk stroomden. Bij de proeven op de atolls van Bikini en Eniwetok werden mariene ecologen ingezet. De stralingsecologie kreeg alle aandacht. Vanaf het begin van de jaren vijftig was er ook het probleem van de lekken afkomstig van kernreactoren. Eugene Odum, een van de belangrijkste pioniers op het gebied van het ecosysteem concept, verwierf in 1952 een van de eerste contracten van de USAEC om de effecten van de reactor van Savannah River in South Carolina te bestuderen. Daarna waren er onderzoeken van andere ecologen die de vispopulatie van de Columbia river onderzochten. Dit soort onderzoeken, gesubsidieerd door de Atomic Energy Commission, ging door tot in de Vietnam oorlog. Toen ontwaakte het politieke bewustzijn van wetenschappers in het algemeen en ecologen in het bijzonder. Men ging langzaam de neutraliteit van wetenschap - en zeker door het militaire apparaat gesubsidieerde wetenschap - in twijfel trekken. Golley treedt niet in



contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de details van het bewustwordingsproces maar signaleert dit slechts terloops. Wel geeft hij aan dat de Amerikaanse situatie gunstiger was voor de synergie van ecologie en militair onderzoek: militaire onderzoeksprogramma's waren in Japan en Duitsland verboden, bovendien associeerden Duitse wetenschappers holisme met nazi-wetenschap. Maar binnen de wetenschappelijke gemeenschap bleef de financiering en de politieke kleuring van het onderzoek op de achtergrond en kon het begrip ecosysteem aan zijn overwinningstocht beginnen. Het is jammer dat Golley, na deze episode naar voren gebracht te hebben, zich niet verder afvraagt in hoeverre de belangstelling voor energiestromen met de rijpingsfase van het ecosysteem-begrip te maken zou hebben. Je mag je ook afvragen of de overvloedige subsidiëring van de Amerikaanse ecosysteem-biologen niet heeft bijgedragen tot hun productiviteit en hun overwicht binnen de wetenschappelijke gemeenschap. Golley gaat wel in op de strijd tussen verschillende paradigma's en op de metafoor van de energie netwerken zoals door Odum gehanteerd. De kracht van het model voor het voorspellen van het gedrag van natuurlijke verschijnselen is tegelijk zijn Achilleshiel. Naarmate hogere eisen aan de voorspellingen worden gesteld, moet het ecosysteem-model bijgesteld worden en als universeel

11
12

verklaringsmodel verlaten worden. Ook hier doet post-moderne chaostheorie haar intrede.

Myriam Daru

Vegetatieonderzoekers onderzocht

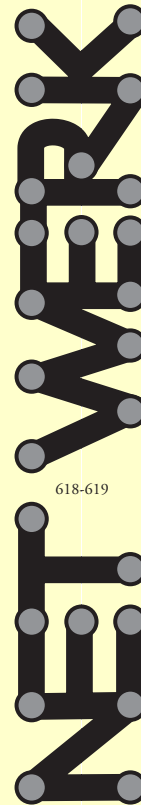
Schulte Fishedick, K., **Practices and pluralism. A socio-historical analysis of early vegetation science 1900-1950**, (Amsterdam: Centrale Drukkerij UvA, 1995) Dissertatie UvA, ISBN 90-9008047-3. 267 blz.

Voor Kaat Schulte Fishedick is vegetatieonderzoek een 'case' om de theorieën van het wetenschappelijk-sociologisch constructivisme toe te passen - en te toetsen. Het constructivisme gaat ervan uit dat wetenschappelijke theorieën geen beschrijving zijn van de werkelijkheid, maar modellen -constructen- die door wetenschappers worden uitgewerkt om een greep te krijgen op de werkelijkheid. De ontwikkeling van de wetenschap is niet rechtlijnig en uitsluitend door interne logica en de overwinning van betere verklaring modellen bepaald. De context van de wetenschap speelt mee: de persoonlijkheid van de wetenschappers, hun netwerken, de druk van de maatschappij, de technische en

economische mogelijkheden. Terwijl de door het constructivisme geïnspireerde onderzoeken zich tot nu toe vooral hebben toegelegd op laboratorium-wetenschappen, is het vegetatieonderzoek voornamelijk een velddiscipline. Dat heeft de auteur ertoe gebracht om bronnen te gebruiken die met de veldactiviteiten zijn verbonden en daarmee het beeld te corrigeren dat door de bestudering van publikaties wordt opgeroepen. Naast geschreven of gedrukte bronnen is ook gekeken naar het sociale leven van de bestudeerde groepen, met name formele en informele bijeenkomsten en contacten. Twee groepen zijn bestudeerd: de Britse en de Nederlandse 'scholen' tussen 1900 en 1950, met de centrale personen Pearsall en Westhoff. Herhaaldelijk komen in het onderzoek de as Zürich-Montpellier en de daarin dominante figuur Braun-Blanquet ter sprake, maar deze school is bij het comparatieve onderzoek niet betrokken. Evenmin als de Scandinavische school die ook Nederlandse onderzoekers inspireerde. Jammer, maar dan was de werkdruk van de promovenda waarschijnlijk te zwaar geweest. Kaat Schulte Fische-dick kon overigens gebruik maken van een behoorlijke hoeveelheid secundair materiaal. Vegetatieonderzoek is blijkbaar een aantrekkelijk onderzoeksobject voor wetenschapshistorici.

Bij het bestuderen van de veldnotities is de meest opvallende observatie dat de grote overeenkomsten tussen de veldonderzoekstechnieken van de twee scholen contrasteren met de verscheidenheid in de begripsvorming. 'In Pearsall's publikaties staat het verband tussen vegetatie en omgeving (milieu) centraal, terwijl in Westhoff's publikaties de analyse van verschillen in de vegetatie zelf centraal staat' zo vat de auteur het samen. In het vooroorlogse onderzoek concentreerden Nederlanders zich op het in kaart brengen van diversiteit, de Britten op de inventarisatie van plantenassociaties. In de eerste periode overheerst een grote verscheidenheid aan begrippen en definities. Merkwaardig is dat gezamenlijke excursies en directe persoonlijke communicatie in eerste instantie daarin weinig verandering hebben gebracht. De verschillen zijn ook bewust in stand gehouden: plantencologie en plantensociologie hielden ieder een eigen identiteit, met de vorming van een Anglo-Amerikaanse en een Continentaal-Europese traditie, ondanks de internationale contacten. De verschillende stijlen worden dus niet bepaald door een geïsoleerde opkomst van elke nationale school, maar de diversiteit in de scholen is geen 'een-op-een' weerspiegeling van de diversiteit in de vegetatie. Kaat Schulte Fische-

48



618-619

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

dick signaleert de betrokkenheid van de onderzoekers bij lokale of nationale natuurbeschermingsbewegingen, maar deze relaties worden niet in de diepte uitgewerkt, evenmin als de relaties met de landbouwpolitieke praktijken in de bestudeerde landen. Zo blijft er na deze studie, die een beeld oproept van een wetenschap als een bouwsel in de steigers (een geconstrueerde wetenschap), nog voldoende te doen voor toekomstige onderzoekers.

Myriam Daru

Signalementen

- Environment and History*, jrg. 1 (1995) 2. ISSN 0967-3407 Het tweede nummer van dit onder redactie van Richard Grove gepubliceerd tijdschrift is nog steeds sterk op Azië gericht.
- Bonyhady, Tony. Artists with axes. pp. 221-240.
- Brimblecombe, Peter. A meteorological service in 15th century Sandwich. pp. 241-249.
- Damodaran, Vinita. Famine in a forrest tract. pp. 129-158.
- Hawes, Richard. The control of alkali pollution in St. Helens. pp. 159-172.
- Mann, Michael. Ecological change in North India. pp. 201-220.
- Philip, Kavita. Imperial Science rescues a tree. pp. 173-200.

Indonesian Environmental History Newsletter, number 5, June 1995

King, Victor. Research on environmental change in Borneo. pp. 5-6.

Maloney, Bernard. Dry periods and forest fires in Indonesia. pp. 9-12.

Nibbering, Jan Willem; Graaf, Jan de. Using historical data in a hydrological model of a watershed in Java. pp. 1-4.

Storm, Paul. Animals and man in prehistoric Java. pp. 7-9.

Beer, I., *Architektur für den Alltag. Vom sozialen und Frauenorientierten Anspruch der Siedlungsarchitektur der zwanziger Jahre*, (Berlin: Schelzky & Jeep, 1994), ISBN 3-923024-36-3, 226 blz.

Bol, P. en R. B. M. Rigter, 'De nalatenschap van Rudolph Hendrik Saltet', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, jrg. 139 (1995) 23 (10 juni), pp. 1190-1192.

Dettke, B., *Die asiatische Hydra. Die Cholera von 1830/31 in Berlin und den preußischen Provinzen Posen, Preußen und Schlesien*, (New York/Berlin: Springer, 1995).

Aus dem Inhalt: Die Wanderungen der Cholera im 19. Jahrhundert; Rußland und die Cholera; die staatlichen Abwehrmaßnahmen in Österreich und Preußen. Die Ärzte während der Seuchenzeit; Rückwir-

kungen auf die medizinische Wissenschaft und die Entwicklung der Hygiene usw.

Dienel, H., **Herrschaft über die Natur? Naturvstellungen deutscher Ingenieure, 1871-1914**, (Stuttgart: Verlag für Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik, 1992), ISBN 3-928186-03. DM 25.-.

Hoste, I., 'Mens, natuur en landschap in de 19de en 20ste eeuw', in Bastiaen, F., D. D. Reuck, I. Hoste e. a., **Geschiedenis van Bellem**, (Aalter: Gemeentebestuur van Aalter, 1994) pp. 285-321.

Jäger, H., **Einführung in die Umweltgeschichte**, (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994), ISBN 3-534-11366-7, 245 blz.

Jongert, B., **Jac. P. Thijsse en de vogelbescherming**. Doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis UvA (Amsterdam: 1995).

Koller, B., "Gesundes Wohnen" **Ein Konstrukt zur Vermittlung bürgerlicher Werte und Verhaltensnormen und seine praktische Umsetzung in der Deutschschweiz 1880 1940**, (Zürich: Chronos, 1995), ISBN 3-90311-69-2, 362 blz.

Mandosio, J., 'Ambigüités de l'écologie', Matton, S., (ed.) **La pureté**, (Paris: Autrement, 1993) Morales,, pp. 189-204, ISBN

ISSN 1154 - 5763, 251 blz.

Merchant, C., (ed.) **Key concepts in critical theory: Ecology**, (NJ: Humanities Press:1994).

Pois, R. A., **La religion de la nature et le national-socialisme**, (Paris: Cerf, 1993).

Wheeler, M., (ed.) **Ruskin and the environment. The storm cloud of the nineteenth century**, (Manchester: Manchester UO, 1995), 371 blz.

Contents: Introduction, Michael Wheeler; the discourse of natural beauty. Keith Hanley; the city and the self. Philip Mallet; pollution, defilement and the art of decomposition. David Carroll; 'mappa mundi, anima mundi', imaginative mapping and environmental representation. David Cosgrove; 'A great entail'. Jeffrey Richards; the National Trust - preservation or provision? John Walton; environment and apocalypse. Michael Wheeler; conclusion, Terry Gifford.

Witzler, B., **Großstadt und Hygiene. Kommunale Gesundheitspolitik in der Epoche der Urbanisierung**, (Stuttgart: Steiner, 1995), ISBN 3-515-06590-3.

Erstmals wird hier ein systematischer Strukturvergleich der Gesundheitspolitischen Entscheidungsfindung in sechs Großstädten - Hamburg, München, Dresden, Frankfurt, Leipzig und Köln - zwischen 1870/71 und 1914 vorgelegt.

14
15

48 NETWERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Tentoonstellingen

Velsen

t/m-22-10-1995

Doe de was de deur uit : wasserijen in Zuid-Kennemerland vanaf ca. 1900 tot nu

Museum Beeckestijn, Velsen-Zuid

Utrecht

9 -9 t/m-5 -11-1995

Het waterleidingmuseum Utrecht presenteert zijn eigen onderkomen in een tentoonstelling

Honderdjarige toren in eeuwenoude buurt.

De tentoonstelling is van dinsdag t/m vrijdag open van 13.30 tot 17.00 uur en op zaterdag van 11.00 tot 16.00 uur

Eerste oproep

Ir. F.N. Sikkes-prijs

Schrijvers van publikaties over de geschiedenis van de drinkwatervoorziening in Nederland die in drie jaren tot 1 april aanstaande zijn verschenen of zullen verschijnen maken een kans op de Ir. F.N. Sikkesprijs (f 1.500).

Ir. F.N. Sikkes was de eerste voorzitter van de Stichting Waterleidingmuseum (1983-1990). Hij heeft bij legaat een geldbedrag aan de Stichting geschonken.

Voor meer informatie over voorwaarden en termijnen kan men zich wenden tot drs. J.A.L. de Meyere, directeur van het Waterleidingmuseum, postbus 2124, tel. 030-487211.